

Rune Skarstein

KAPITALISMEN OG UNIVERSITETET

I en rapport fra studenter ved Norges tekniske høgskole heter det:

«Etter ett år på ingeniørfabrikken tror man at man ikke selv strekker til. Etter to år ser man svakheter ved systemet, og i det tredje året arbeider man gjennom tillitsmenn for å forbedre det. – I det fjerde året har de fleste mistet alle illusjoner og er blitt apatiske overfor systemet, eller revolusjonære og stiller seg utenfor systemet. Dette er en typisk utvikling. ....»¹

Antallet studenter som vil slutte seg til slike formuleringer, øker for hver dag. Med denne «typiske utvikling» er den romantiske aura som tidligere har kamuflert og beskyttet universitetene, i ferd med å forsvinne. Samtidig med den stadig økende «massetilstrømning» til utdanningsinstitusjonene svekkes det akademiske studiets elitekarakter. Universitetene er ikke lenger beholdt en ørliten gruppe som skal øve seg i overklassemanerer og borgerlig dannelse. De akademiske institusjonene er derimot i ferd med å bli anstalter for rutinemessig yrkesopplæring, masseproduksjon av teknisk eller administrativ arbeidskraft.

I takt med denne forandringen omlegges studiet til innøving av mer eller mindre intellektuelle operasjoner. Hvilke operasjoner som skal inndrilles, er fastsatt i et administrativt fastlagt pensum. Operasjonene er med andre ord standardisert i samsvar med statsbyråkratiets og næringslivets funksjonelle behov. Problemstillinger som ikke er av operasjonell karakter, blir å priori – gjennom øvingsoppgaver og årsarbeider – formulert og avgrenset av professorer eller andre faglærere. Studentene skal innen fastsatte tidsfrister svare på de spørsmål de blir servert. Det blir lagt avgjørende vekt på hvor raskt de forskjellige oppgaver kan besvares, og særlig denne operasjonelle hurtighet blir testet ved eksamen. Hvilke problem, som måtte være vesentlige, og som må løses snart, det er et spørsmål forbeholdt folk med «høyere faglig kompetanse». I stadig større utstrekning foregår universitets- og høgskolestudiene under administrativ styring og overvåking og streng reglementering. I samme grad er subjektivt engasjement i studiet i ferd med å bli en sjeldenhet. (Denne beskrivelsen er foreløpig fullt dekkende bare for NTH, men de foreslåtte studiereformene for universitetene tenderer også helt tydelig mot slike kurs-studium.)

Det som i første rekke holder studentene i gang, er angsten for eksamen og forespeilingen om et mer komfortabelt og privilegert liv etter studiet, dvs. behovet for sosial prestisje og makt. Et slikt behov har bra vekstbetingelser i en situasjon preget av umyndighet og avmakt. Likevel er denne motivasjonen

i tynneste laget for et flere års studium under hardt arbeidspress: Ørkenvandringen fram til det oppreklamerte søte liv fører i mange tilfeller til frustrasjon eller apati.

Selv om studentene i det kapitalistiske samfunn er en privilegert gruppe, selv om de fleste av dem senere i livet har gode utsikter til å få nytte godt av den merverdi som andre har skapt, selv om et betydelig antall av dem er rekrutter til herskerposisjoner, så er ikke studiesituasjonen deres entydig: Begrep som umyndiggjøring, mental proletarisering og fremmedgjøring er langt på vei dekkende til å beskrive de aspekter ved den som nå er skissert. Dette saksforholdet skyldes ikke primært indre forhold ved høyskolene og universitetene, men ytre omstendigheter. I samme grad som det borgerlige universitetet i forrige århundre var et produkt av *laissez-faire*-kapitalismen, så er det i vår tid et produkt av den organiserte kapitalismen: Med utviklingen av produktivkraftene får kunnskapen en stadig tydeligere varekarakter som etter hvert overskygger dens tradisjonelle elitekarakter. Denne sammenhengen mellom universitet og samfunn, eller universitetets sosiale funksjon, er det verdt å se nærmere på.

Litt historikk

De akademiske institusjonene i Europa har sine historiske røtter tilbake i middelalderen. Universitetene (*studia generalia*) som ble etablert i det 12. og 13. århundre, var i de fleste tilfeller utløpere av kloster- eller katedralskoler. De eldste universitetsdisiplinene er teologi og jus (kirke- og sivilrett). Medisin var på den tiden et «fag» for helt spesielle anstalter, som for eksempel den kjente medisinske skolen i Salerno. Om universitetet i Bologna heter det i *Encyclopaedia Britannica*: «Studentene ... var for det meste i moden alder. Da sivilrett og kirkerett i førstningen var de eneste studieretninger, tiltrakk de ofte menn som allerede hadde embeter i et eller annet departement i kirke eller stat – proster, skolestyrere, stiftsherrer, lensherrer og lignende funksjonærer utgjorde et betraktelig element i helheten.»²

Det overrasker en ikke at Bologna-universitetet med en slik studentrekruttering hadde relativt demokratiske indre forhold den første tiden. Det besto av to «virkelige studentgilder» hvor «lærere» og «studenter» var så å si likestilt.³ Men både i dette henseende og når det gjelder opprinnelse, danner dette universitetet heller et unntak: dets første beskytter var ikke kirkelig, men verdslig, nemlig Keiser Fredrik den første Barbarossa: «Den verdslige karakteren til det nye *studium* og dets nære forbindelse med kravene og særrettene til den vestlige keiseren, vekket pavens mistenksomhet, og en tid betraktet kirken Bologna og dets akademiske borgere med mistillit.»⁴

I middelalderen var universitetenes funksjon primært knyttet til samfunnets overbygning. Ved formidling av overleverte, autoritative dogmer tjente de til å reproducere den herskende ideologien i det føydale klassesam-

funnet, dvs. å sørge for en solid overbygning. I et borgerlig oppslagsverk står følgende om adelens klasseherredømme: «(Adelens) forrang kan opprettholdes bare ... hvis den gjennom dannelse (*Bildung*) kan overlevere til sine etterkommere en bestemt livsstil som også *omfatter øvelse i å herske*. Adel er alltid en forbindelse av herkomst, besittelse og dannelse.»⁵

Universitetene som sto under kirkelig beskyttelse, begynte tidlig å trekke til seg de lyseste hodene fra lavere klasser. Sølubatet medvirket til at den katolske kirken måtte hente akademiske rekrutter nedenfra. På de katolske universitetene ble de dressert og kondisjonert for kirkelige herskerposisjoner: «Den omstendighet at den katolske kirken i middelalderen bygget opp hierarkiet sitt av de beste hodene i folket uten hensyn til stand, fødsel eller formue, var et av hovedmidlene til å befeste presteveldet og undertrykkningen av lekmannen. Jo mer en herskende klasse er i stand til å ta opp i seg de mest betydelige menn fra de beherskede klassene, desto mer solid og farlig er dens herredømme.»⁶ På dette punktet synes den katolske kirken langt mer enn borgerskapet i det 19. århundre å ha utviklet en slående analogi til et fremtredende trekk ved vår tids kapitalisme.

Organisasjonsstrukturen til de middelalderske universitetene var stort sett en kopi av laugssystemet med standsmessig oppdeling, og: «... ikke få av de mest ansatte lærerne ... var av den stolteste adelen i landet.»⁷ Ledelsen av universitetene ble i de fleste tilfeller overlatt til et lite oligarki av akademiske embetsmenn som sto under beskyttelse av enten paven eller en verdslig fyrste. Gjennom hele middelalderen til ut på 1500-tallet forble universitetene sentra for formidling av overleverte dogmer – teologi, jus, skolastikk, retorikk.

Med oppdagelsen av nye oversjøiske områder, kom det fra slutten av det 15. hundreåret en oppblomstring av handelen i Vest-Europa. De europeiske handelsstendene brakte hjem fra koloniene nye varer – tøy, prydgjenstander, keramikk, porselen, dyre metaller, osv. – som ble solgt til føydalklassen. Dessuten begynte den internasjonale slavehandelen å skyte fart. Med koloniene som plyndringsobjekt og den europeiske adelen og kirken som kjøpere samlet det europeiske handelsborgerskapet veldige rikdommer. Denne merkantile akkumulasjonen synes å ha vært av avgjørende betydning når det gjaldt å skape grunnlaget for industrialiseringen av Europa. Paul A. Baran skriver: «Den andelen av Vest-Europas nasjonalinntekt som stammet fra de oversjøiske operasjonene, mangedoblet det økonomiske overskuddet i Vest-Europa ved at den ble disponert der; dette gjelder uten hensyn til hvor mange prosent av Vest-Europas nasjonalinntekt denne andelen utgjorde. Og enda viktigere: Økningen av det økonomiske overskuddet kom plutselig og i konsentrert form, og gikk stort sett i hendene til kapitalister som kunne bruke den til investeringsformål. En kan neppe overdrive intensiteten i spranget til Vest-Europas utvikling som var resultat av dette 'ytre' bidraget til kapitalakkumulasjonen.»⁸ Selv om også håndverket fikk et oppsving i den samme

perioden, så er det sannsynlig at håndverksstendenes akkumulasjon av pengekapital var langt mindre enn handelsborgerskapets.

Oppsamlingen av pengekapital på handelsstendenes hender dannet ifølge Paul Baran én viktig forutsetning for den kapitalistiske utviklingen i Vest-Europa; en annen og like nødvendig forutsetning var formingen av en masse «frie» arbeidere i byene – frie bare i den forstand at de ikke var knyttet til noen føydalherre og ikke hadde annet å selge enn sin egen arbeidskraft. Dette nye proletariatet stammet stort sett fra landsbygdene.⁹

Ettersom borgerskapet vokste fram og skaffet seg økende makt og velstand, kom universitetet i konflikt med de herskende interessene i samfunnet. Det revolusjonære bursjoasiet i Vest-Europa var opplysnings- og fremskrittvennlig. Det kjempet mot føydalsamfunnets standsskranker, mot føydalstatens forbud mot ervervsvirksomhet, og føydalklassens konserverende universitet tjente ikke dets interesser. I bursjoasiets revolusjonære epoke – dvs. så lenge føydalklassen ikke hadde mistet kontrollen over statsmakten – gjennomgikk universitetene dyptgripende forandringer. Med renessansen – som må betraktes som en forløper til de borgerlige revolusjonene – fikk mellomalderuniversitetene en kraftig rystning: Kirken mistet mye av kontrollen over den intellektuelle aktiviteten, naturvitenskapene begynte så smått å få innpass ved universitetene, det kom en oppblomstring av de humanistiske disiplinene (litteratur, historie) konsentrert om antikkstudiene. De forskjellige tendensene i renessansen munnet i det 18. århundre ut i det som gjerne blir kalt «opplysningsfilosofien». Den spredte seg hurtig over hele Europa og til Amerika.

I opplysningstiden begynte en avgjørende bekjemping av det intellektuelle og institusjonelle livet i samfunn av føydale bånd, monarkisk og kirkelig autoritet og aristokratiske og geistlige privilegier. Det progressive borgerskapet utviklet en høy grad av sosial rasjonalitet som gjennom en langvarig kamp undergravde det middelalderske dogmesystemet. De sosiale institusjonene, politiske og økonomiske forhold ble etter hvert gjenstand for kritisk og rasjonell forskning. Opplysningsfilosofene lærte at det ikke var menneskers nedarvede egenskaper eller mystiske makter som hindret fremskritt og forårsaket ufrihet, men repressive sosiale institusjoner. Endrede institusjoner og nye sosiale relasjoner – det kunne også bety revolusjonær sosial omveltning – ble av det progressive borgerskapet oppfattet som forutsetningen for dets eget fremskritt. Fra denne epoken stammer alle sosialvitenskapene med verk som f.eks. Adam Smiths *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).

Det oppkommende bursjoasiet sluttet allianser med de revolusjonære intellektuelle. Disse alliansene var nok ofte løse og ubevisste, men likevel reelle. Kampen mot merkantilismen og for frie markeder, mot økonomiske restriksjoner og for *laissez-faire* og uhemmet kapitalakkumulasjon hadde i overbygningen sitt nødvendige motstykke i kampen for fri konkurranse

mellom ideene. Dette var kjernen i liberalismen. (Her er det imidlertid viktig å være klar over at ikke bare liberalismen, men også protestantismen hadde sammenheng med kampen til det europeiske borgerskapet.)

Kampen mellom bursjoasi og føydalklasse ble like langvarig innen universitetene som i samfunnet ellers. I 1653 var det i England blitt foreslått å avskaffe universitetene i Oxford og Cambridge med den begrunnelse at de var «håpløst forpliktet til antikverte og foreldete metoder», og i deres sted «etablere skoler for høyere undervisning over hele landet.»¹⁰ Så sent som i begynnelsen av det 19. hundreåret var Oxford og Cambridge «det reserverte området til en klasse», og først ved slutten av det samme hundreåret «var privilegene og monopolet til denne klassen nesten fullstendig feidd vekk.»¹¹

Selv etter at borgerskapet hadde skaffet seg fullstendig kontroll over statsapparatet, beholdt universitetene en rekke føydale rester. Mange middelalderske universitetsritual ble riktignok fjernet, men de akademiske institusjonenes føydale struktur er blitt påfallende godt bevart opp til i dag. Også disiplinoppdelingen fra middelalderen er delvis blitt ført videre. (Da Oslo-universitetet ble etablert i 1811, startet det med fire fakulteter – teologi, jus, medisin og filosofi: en åpenbar imitasjon av de føydalt pregede tyske universitetene.) Men de borgerlige universitetene gjennomførte i stor grad ideen om fri konkurranse mellom ideene. Opprinnelig var ikke den borgerlige liberalismen bare ideologi. De borgerlige universitetene avskaffet religionsdiskrimineringen og innførte til en viss grad «frihet for undervisning og forskning». Ikke noen idé og ikke noen lære skulle undertrykkes; det gjaldt i virkeligheten primært borgerskapets ideer og dets ideologi. Sønnene til det liberale borgerskapet gikk ikke på universitetet for å pugge teologiske dogmer, men skulle i ro og mak utvikle seg til selvstendige og dannede individer. Et eksemplarisk borgerlig-liberalt universitet var Berlin under ledelse av Wilhelm von Humboldt.

Da naturvitenskapene, med fag som matematikk, fysikk, kjemi og biologi, etter hvert fikk akademisk status fra slutten av det 17. hundreåret, ble universitetets sosiale funksjon sterkt utvidet. I mellomalderen hadde de akademiske institusjonene primært en ideologisk funksjon ved at de tjente til å reproducere den føydale overbygningen, å produsere administratorer til kirken og statsapparatet. Den materielle reproduksjonen i det føydale samfunnet foregikk så å si uten noen tilknytning til universitetet. (Læresvennen gikk for eksempel i lære hos håndverkeren for å innøve de operasjonelle ferdigheter som var nødvendige for den materielle reproduksjonen.) Med institusjonaliseringen av naturvitenskapene fikk universitetet avgjørende betydning også for den materielle produksjonen og reproduksjonen. Føydalklassens definitive nederlag og seieren til den industrielle revolusjon var blant annet betinget av den nye naturvitenskapelige kunnskap. Men ved utgangen av den industrielle revolusjon var de rent *teknologiske* fagene ennå ikke institusjonalisert ved noe universitet. Disse fagområdene ble derimot

dyrket ved en rekke – ofte private – tekniske institutter som ble opprettet mot slutten av det 18. og ved begynnelsen av det 19. hundreåret.

F.H. Hinsley skriver at det var først i de siste 30 årene av 1800-tallet at «... et helt århundre med langsomt fremskritt og nyvurdering i de rene vitenskaper – særlig i termodynamikk, elektromagnetisme, kjemi og geologi – begynte å komme på høyde med den raske utviklingen i praktisk mekanikk. Dette gjorde seg gjeldende særlig i produksjonen av verktøymaskiner og utviklingen av industrielle produksjonsmetoder ... Det ble ikke bare utviklet nye industrier og skaffet nye kraftkilder – forbrenningsmotoren, som skrev seg fra fremskritt i termodynamisk teori, var nesten like viktig som elektrisiteten. Utallige eksisterende næringsgrener – bergverk, vegbygging, stålindustri, jordbruk, utvinning av petroleum, bygging i betong er bare noen få eksempler – ble omformet og utvidet. Utallige nye produkter – den moderne tråsykkelen, telefonen, skrivemaskinen, linoleum, billig papir, kunstig silke, aluminium, ferdigsydde klær og sko, osv. – ble fabrikkert og markedsført for første gang. Det var først i denne perioden at mekaniseringen ble karakteristisk for industrien som helhet.»¹²

Dette teknologiske spranget foregikk samtidig med overgangen fra en kapitalisme med fri konkurranse til en kapitalisme preget av monopoler. Monopoliseringen fikk full styrke under den internasjonale depresjonen i 70-årene. Den tyske økonomen Vogelstein skrev at «den store omveltningen kom med krakket i 1873, eller riktigere: med depresjonen som fulgte krakket.»¹³ Under depresjonen foregikk monopoliseringen, dvs. sentraliseringen og konsentrasjonen av bank- og industrikapital i vekselvirkning med hverandre: De store bankene la under seg mindre som ikke kom seg over krisa. Disse finansjempene begynte så å legge under seg kapitalistiske småbedrifter gjennom gjeldsforhold, konkurser, oppkjøp av aksjer, osv. Bare de teknologisk best utrustede og mest kapitalsterke bedriftene kom over depresjonen. Den nye teknologien betinget på sin side tilintetgjøring av store mengder gammelt produksjonsutstyr og veldige investeringer i store produksjons- og distribusjonssystemer. Både depresjonen og de teknologiske nyvinningene fremmet dermed monopoliseringsprosessen. Monopoliseringen var særlig tydelig innen bergverk, stålindustri, elektrisitetsforsyning, industriell kjemi og utvinning og raffinering av olje.

I denne perioden med kapitalkonsentrasjon og teknologisk ekspansjon ble det grunnlagt en rekke tekniske høyskoler i Europa, og de teknologiske fagene fikk akademisk status. I samme grad som de mellomalderske universitetene ble etablert for å tjene adelen og kirken, ble de nye tekniske høyskolene etablert for å tjene industriborgerskapet.

De økonomiske og teknologiske omveltningene i Europa og USA påvirket også det norske næringslivet. Utenlandsk kapital fattet interesse for norske fossefall, industrialiseringen av Norge skjøt fart, store masser husmenn og småbrukere fra landsbygdene ble trukket inn til industrisentra og

proletarisert: «Tiden fra 1905 til 1914 var en gründerperiode som vårt land aldri før hadde opplevd maken til. Tallet på industriarbeidere steg fra 86500 i 1905 til 144000 i 1913, og bedriftenes produksjonskapasitet økte i enda sterkere grad, dels fordi utstyret ble bedre og dels fordi mekanisk drivkraft ble brukt i langt større utstrekning enn før. I 1905 nyttet industrien 281000 hestekrefter, i 1913 972000, og av en innførsel på 591 mill. kr. gikk 338 mill. kr. til produksjonsmidler og råvarer. Særlig viktig var den fremgang tremasse-, cellulose- og papirindustrien hadde, fordi den bygde på norske råvarer og norske kraftkilder.»¹⁴

Norges tekniske høgskole ble innviet i 1910. I hele den industrialiserte kapitalistiske verden hadde universitetene nå fått en ny funksjon. De besørget ikke lenger bare reproduksjonen av den kapitalistiske overbygningen, men var også blitt livsviktige for den materielle produksjonsprosessen.

Ved hundreårskiftet ble det store flertallet av studentene ennå valgt ut blant sønnene til den herskende klassen. Men gjennom en langsom forvandlingsprosess begynte den akademiske utdanningen å få stadig mer varekarakter ved siden av sin elitekarakter. Naturvitenskap og teknisk forskning ble langsomt skjøvet i høysetet, den ærverdige disiplinen jus begynte langsomt å tape sosial prestisje. «Humanistiske fag» – filosofi, litteraturvitenskap, filologi, historie – måtte ta til takke med stadig tynnere bevilgninger enn naturvitenskap og teknisk forskning. Selv medisinsk forskning fikk etter hvert relativt mindre økonomisk støtte. Massetilstrømningen til universiteter og høgskoler begynte imidlertid først etter siste verdenskrig.

Et annet interessant trekk ved overgangsperioden som nå er skissert, er utviklingen og prioriteringen av en ny fagkategori – for eksempel sosialpsykologi, sosiologi, statsvitenskap og (bedrifts-)økonomi. En dekkende fellesbetegnelse for disse fagene er *sosialteknikk*. Det avgjørende vendepunkt i moderne sosiologi var slutten av 1920-årene med eksperimentene til Elton Mayo ved Hawthorne-verkene til Western Electric Company i USA. Mayo påviste betydningen av affektive fenomener innen begrensede grupper, og han fremmet forslag om å øke produktiviteten til arbeiderne ved hjelp av ytre stimuli og ved å regulere de mellommenneskelige relasjonene. Undersøkelsene til Mayo dannet utgangspunktet for *human relations*-forskningen og innledet æraen til den «vitenskapelige» faktadyrkingen i samfunnsforskningen.¹⁵ I løpet av de siste førti årene er sosiologi, statsvitenskap og sosialøkonomi blitt utviklet til nærmest rene manipulasjonsteknikker til støtte for det etablerte systemet. Systemimmanensen til disse fagene er nærmest fullkommen: Organiseringen av kapitalismen frembringer en rekke motsetninger, og for hvert enkelttilfelle blir det ansatt en «forsker»: En undersøker ungdomskriminaliteten, en annen rasismen, en tredje slummen, en fjerde konjunkturrene, en femte arbeidsløsheten under vignetten arbeidsmarkedet, en sjette strukturproblemene, en syvende boligproblemet, osv. Så fast er sosialvitenskapene blitt knyttet til den samfunnsmessige etter-

spørselen; og sosialforskerne får sine oppdrag ovenfra, fra de herskende i samfunnet.

Komitéinnstillinger

De siste årene har myndigheter og næringsliv i høyt industrialiserte kapitalistiske land tatt en stadig sterkere politisk-økonomisk interesse for de akademiske institusjonene. I for eksempel USA, Frankrike, Vest-Tyskland, Sverige og Norge er det blitt oppnevnt komiteer for å utarbeide forslag til studiereformer. De fleste av disse komiteene har fått som sentralt mandat å utrede mulighetene for en effektivisering, dvs. tempoøkning av studiet. I innstillingene foreligger slike utredninger i form av mekaniske input-outputanalyser. Utredningene har som fellestrekk at de er funksjonalistiske: de er skrevet ut fra den forutsetning at universitetet skal tilpasses best mulig den bestående samfunnsstruktur og dens funksjonelle behov. Kritisk analyse av forholdet mellom universitetet og de motstridende interesser i samfunnet finnes ikke. Her er et par smakebiter fra Ottosen-komiteens innstilling:

«Komiteen har basert sitt arbeid på den utvikling som har funnet sted i løpet av de siste generasjoner, og den økonomiske struktur i Norge i dag. Komiteen har videre lagt stor vekt på de utviklingstendenser som i øyeblikket gjør seg gjeldende i næringslivet, for yrkesfordelingen og for bosettingen. Disse aktuelle tendenser gir et perspektiv mot det samfunn som utdanningssystemet skal virke for i de kommende årtier. (...) Det er i dag allment akseptert at økonomisk utvikling på en helt avgjørende måte avhenger av utdanningssystemet, og da ikke minst utdanning på det postgymnasiale trinn. Det er derfor meget viktig at det postgymnasiale utdanningssystem *innpasses* i den alminnelige samfunnsplanlegging. Utdanningsmønsteret må preges av samfunnets behov på lang sikt.»¹⁶

Ordet «samfunn» er her en evfemisme: Statsapparatets og det kapitalistiske produksjonshierarkiets funksjonelle behov presenteres av Ottosen-komiteen som «samfunnets behov». Dette «samfunn» fremstilles som en slags naturgitt størrelse som ikke kan påvirkes av universitetene annet enn når det gjelder «økonomisk utvikling», men som derimot dikterer hvordan universitetene *må* innpasses i den. I understrekningen av universitetets betydning for den økonomiske utviklingen foregis det at det i «samfunnet» hersker en total samstemmighet om retningen til denne «veksten». En svensk sosialdemokrat, Gunnar Myrdal, har kommet med noen kritiske bemerkninger om denne slags tankegang:

«Här vill jag ... peka ut att benägenheten för harmonidoktriner har ett 'logiskt' skäl som stammar från försöken att identifiera 'vad som är' med 'vad som bör vara'. Utan denna förutsetning om en faktisk bestående interesseharmonik skulle teoretikern ha ställt inför nödvändigheten att

förklara hur han i verkligheten genomförde den samhällliga kalkylen av den allmänna välfärden. Genom antagandet om en interesseharmonisk kom han billigt undan denna svåra – och i själva verket olösliga – uppgift.»¹⁷

Ottosen-komiteen tar seg ikke nær av en og annen inkonsistens: For bare 50 til 100 år siden levde majoriteten av befolkningen i materiell nød mens borgerskapets sønner tok seg den tid de ønsket for å skaffe seg dannelse ved universitetene. Den gang kom det ikke på tale å skru opp studietempoet for å fremme «den økonomiske utviklingen». I dag har de industrialiserte kapitalistiske landene langt på vei fått bukt med den materielle mangelen, men mer enn noen gang går ressursene opp i sløseri og ødeleggelse. Da kommer de statsoppnevnte komiteene med sine forslag om effektivitetsfremmende studiereformer. Vi skal senere se at når Ottosen-komiteen skriver «økonomisk utvikling», menes fortsatt sikring av den kapitalistiske akkumulasjon, dvs. optimalisering av den politiske status quo. I Ottosen-innstillingene rår det ingen tvil: kampen om profitten skal fortsette.

Strukturendringene i kapitalismen og den fremskridende akkumulasjonen medfører behov for forandring av arbeidskraftens kvalifikasjonsstruktur. Ottosen-komiteen har registrert signalet: «I arbeidslivet har det vært en klar tendens i de senere år til å etterspørre arbeidskraft på et kvalifikasjonsnivå noe under det kandidater fra universiteter og høyskoler vanligvis vil ha. Behovet for slik arbeidskraft har vokst sterkere enn behovet for universitets- og høyskoleutdannet personell. Også ut fra arbeidskraftmessige synspunkter er det derfor sterke grunner for en utbygging av slik utdanning som krever 1-3 års videre studier etter examen artium.»¹⁸

Selv om Ottosen-komiteens innstillinger manifesterer en teknokratisk slavementalitet, så er det liten grunn til å tvile på at medlemmene av dette utvalget er subjektivt velmenende mennesker. Innholdet i trykksakene deres er først og fremst symptom på en samfunnsmessig tilstand. I seg selv fortjener derfor disse innstillingene mindre interesse enn de sosiale mekanismene og vekselvirkningene som betinger de «tvingende omstendigheter» dette utvalget har latt seg diktere av.

Politisk økonomi

«Produksjonsvekst», «full sysselsetting», «balansert ekspansjon», «økonomisk stabilitet»: dette er noen av nøkkelbegrepene systemstrategene og politikerne – fra sosialdemokratene til ytterste høyre – opererer med. Den som leser for eksempel regjeringens langtidsprogram, får beskrevet et samfunn som er klinisk rent for motsetninger og hvor det hersker den fullkomne harmoni. Var kapitalismen så fri for motsetninger som de etablerte politikerne foregir, så ville den stått stille, vært død. I det følgende skal jeg forsøke å analysere vesentlige indre spenninger og motsetninger i systemet og undersøke hvordan de forandrer karakter med kapitalismens utvikling. Særlig på grunn av plass-

hensyn blir fremstillingen skjematisk, og slett ikke uttømmende. Den er i høyeste grad midlertidig.

Vi tar utgangspunkt i en «fri konkurranse» -modell som samsvarer noenlunde med den kapitalistiske virkeligheten midt i forrige århundre. Ledelsen av en kapitalistisk bedrift som produserer for et marked med «fri konkurranse», forsøker å maksimere profitten, dvs. å innstille produksjonsvolumet slik at forskjellen mellom total inntekt og totale produksjonskostnader blir maksimal. («Fri konkurranse»-kapitalisten oppfatter prisen som en (markeds-)gitt størrelse. Selvsagt driver kapitalistene priskonkurranse ved å gå litt under markedsprisen, men store tilpassningsvariasjoner har de ifølge den gjengse læreboken mulighet til bare når det gjelder produktkvantumet til hver enkelt bedrift.) Industriherrene er følgelig interessert i å holde lønningene – som er en del av produksjonskostnadene – så lave som mulig innen rammen av maksimal profitt. I kapitalismens tidligste fase eksisterte det store «reservearmeer» av arbeidere; og proletariatet var til dels desorganisert og maktet ikke å drive effektiv lønnskamp. Arbeidsprosessene i industrien var på den tid elementær-fysiske, og kapitalistene hadde ikke bruk for høyt kvalifisert arbeidskraft med store reproduksjonskostnader.

I første perioden av den kapitalistiske industrialiseringsprosessen, med lavt utviklede produktivkrefter og tilsvarende lav produksjonskraft, var dessuten bursjoasiets og føydalklassens konsumkraft sammen med den koloniale ekspansjonen tilstrekkelig til å møte produksjonskraften i kapitalismen. Kapitalistene satte derfor lønningene til det som Marx kalte subsistensnivået, dvs. det samfunnsmessig mulige eksistensminimum. Arbeiderklassens organiserte lønnskamper har uten tvil bidradd til en bedring av de rent materielle kårene til de avhengige massene. På den andre siden har selve kapitalakkumulasjonen nødvendiggjort en høyere utvikling av de menneskelige produktivkreftene, noe som på sin side er betinget av høyere materiell «levestandard». Dette betyr imidlertid ikke at forholdet mellom nødvendig arbeid og merarbeid har økt de siste hundre årene. Heller tvert imot: Andelen av arbeidstiden arbeiderne produserer for eget forbruk, synes å synke i forhold til total arbeidstid. Forholdet mellom merarbeid og nødvendig arbeid blir med andre ord stadig større, og kapitalakkumulasjonen synes å aksellerere. Dette skal vi komme tilbake til.

En høy lønnsandel vil innen den enkelte bedrift ha en tendens til å hemme kapitalakkumulasjonen. Men ettersom produktivkreftene i kapitalismen utvikles stadig mer, står arbeiderklassen, sammen med staten, bak en avgjørende del av den totale kjøpekraften eller den *effektive etterspørselen* etter konsumvarer. (Vi tenker oss her en lukket økonomi uten utenrikshandel, eller den kapitalistiske verdensøkonomien som helhet.) Dermed kommer kapitalistenes motiv om maksimal profitt – dvs. maksimal kapitalakkumulasjon – i motsetning til nødvendigheten av tilstrekkelig etterspørsel etter konsumvarer. Med andre ord: For hver enkelt kapitalistisk bedrift er lønningene en del av

produksjonskostnadene, og dermed en hemske for kapitalakkumulasjonen. Om en bedrift øker lønningene uten samtidig å få økt arbeidsproduktiviteten, for eksempel gjennom økt arbeidstempo, vil den skjære ned profitten – så sant innsatsen til og prisen på alle andre produksjonsfaktorer ikke forandres. Av den grunn forsøker kapitalistene å holde lønningene lavest mulig. På den andre siden utgjør den totale lønnsandelen en avgjørende forutsetning for avsetning for produktene i konsumvaresektoren.

Motsetningen mellom bursjoasi og proletariat, mellom lønnsarbeid og kapital, mellom produktivkrefter og produksjonsforhold, mellom produksjonens sosiale karakter og eiendomsrettens private karakter medfører et gap mellom den totale produksjonskraften og den effektive etterspørselen eller konsumkraften i samfunnet. Alle kriser i det kapitalistiske systemet har dypest sett hatt sin rot i denne motsetningen: «Den siste grunn til alle virkelige kriser blir alltid massenes armod og deres begrensede konsumevne overfor driften i den kapitalistiske produksjonen til å utvikle produktivkreftene som om bare samfunnets absolutte konsumevne danner produktivkreftenes grense.»¹⁹ Lenge før de borgerlige økonomene hadde begynt å stable sammen sine såkalte konjunkturteorier, beskrev Marx og Engels (i 1848) de kapitalistiske krisene:

«Alt i årtier har industriens og handelens historie bare vært historien om de moderne produktivkrefters opprør mot de moderne produksjonsforhold, mot de eiendomsforhold som er livsbetingelsene for borgerskapet og dets herredømme. Vi trenger bare å nevne handelskrisene, som ved sin periodiske tilbakevending stadig mer truer med å sette spørretegn ved hele det borgerlige samfunns eksistens. Ved handelskrisene tilintetgjøres regelmessig en stor del ikke bare av de frembrakte produkter, men også av de produktivkrefter som allerede er skapt. I krisene bryter det ut en samfunnsmessig epidemi som ville se ut som en absurditet for alle tidligere epoker – overproduksjonens epidemi.»²⁰

I krisene blir store mengder kapital tilintetgjort gjennom nedleggelse og konkurser. Nettopp dette er et vesentlig trekk ved kapitalismen: Produktivkreftene blir ikke bare utviklet gjennom massenes slit og arbeid under oppgangskonjunktorene, men for en stor del tilintetgjort under depresjonene.

Monopoliseringsprosessen mot slutten av det forrige århundret var en følge av kapitalismens indre motsetninger, dens indre logikk. Under depresjonstiden fra midt i 1870-årene til hundreårsskiftet foregikk det en enorm konsentrasjon av kapital og produksjon. Store og kapitalsterke banker la under seg de svakere. Kapitalismen ble – ved aksjeoppkjøp, nedleggelse, konkurser, osv. – rensert for en stor del av de mindre produksjonsenhetene. Ved hundreårsskiftet var næringslivet, særlig i England, Frankrike, Tyskland og USA, dominert av noen få kjempestore banker, som gjerne også hadde lagt under seg en rekke industribedrifter, og av veldige, teknologisk avanserte produksjonsenheter, de såkalte *giant corporations*. Det fins altså en nær

sammenheng mellom depresjonen, fartsøkningen i monopoliseringsprosessen og de teknologiske nyvinningene før hundreårsskiftet. En stor monopol-bedrift (som i virkeligheten står mer i en *oligopol*-situasjon) syter i dag ofte for langt over halvparten av den totale produksjonen av en viss vare til et bestemt marked. Et slikt foretak kan bruke både kvantums- og pristilpassing ved maksimering av profitten. Når et monopolforetak minsker produksjonsvolumet, kan det sette opp prisen. Monopolkonsernene innstiller derfor forholdet mellom pris og produksjonskvantum slik at de oppnår maksimal profitt. Mindre bedrifter som konkurrerer på det samme markedet, er ikke herrer over prisen. Om en slik bedrift minsker produksjonsvolumet (som er meget lite totalt sett), vil ikke markedsprisen bli påvirket av det. De store monopolistiske foretakene fungerer derfor som «prissettere»; og ved at de kan bruke både pris- og kvantumstilpassing, oppnår de oftest høyere profitter enn små, «konkurrerende», kvantumstilpassende bedrifter.

Her kan det innvendes at siden monopolprisene stort sett ligger høyere enn «fri konkurranse»-prisene, må mindre bedrifter ha muligheter til å drive priskonkurranse også på monopolistiske markeder. Men hvis mindre bedrifter prøver å spise seg inn på et marked ved å drive priskonkurranse, svarer monopolkonsernene med en langt større temporær prisreduksjon, noe som kan være helt ødeleggende for småkapitalistene. Denne slags «priskonkurranse» forekom hyppig under første fasen av monopolkapitalismen. I de fleste tilfeller har imidlertid ikke mindre kapitalister noen mulighet til å få i gang priskonkurranse med de store: Storkonsernene behersker markedet, ikke ved å sette lave priser, men ved et sterkt og godt utbygd distribusjons- og salgsnett, ved en omfattende reklamevirksomhet og alle andre former for salgsfremming.

En annen ofte forekommende innvending er at et monopolistisk konsern bare i ytterst sjeldne tilfeller behersker markedet alene; det har som regel et fåtall andre konsern å konkurrere med. Under monopolkapitalismens første fase, særlig i perioder med overproduksjon, forekom det faktisk priskrig mellom monopolkonsernene. Disse krigene forsterket krisene enda mer inntil det totale sammenbruddet ved den store depresjonen i 30-årene. I dag har den herskende klassen i USA og Vest-Europa tatt lærdom av priskrigene i tjuårene; og bedrifter i oligopolsituasjon deler markedet pyntelig mellom seg og fastsetter prisen slik at de *sammen* oppnår maksimal profitt. Oligopolistiske konsern opererer altså samlet med monopolistiske priser; de handler med andre ord etter prinsippet *live and let live*. Dette er hovedtrekket ved kartellene.²¹

Med overgangen fra «fri konkurranse»-kapitalismen til monopolkapitalismen ble de indre motsetningene i systemet skjerpet: mindre lønnsandel, større profittandel, en permanent tendens til sviktende effektiv etterspørsel og overproduksjon. Kapitalismens aggressive ekspansjonstrang ble dermed forsterket: Det borgerlige samfunn gikk inn i sitt imperialistiske stadium. Ved

annektering av nye markeder forsøker monopolkonsernene å sikre fortsatt avsetning, og ved utvinning av billige råstoff med billig arbeidskraft i koloniene sikrer de seg lavere produksjonskostnader og høy profitt: Det blir livsviktig for storforetakene å vinne kontroll over råstoffkildene og å legge under seg utenlandske markeder. Den voldsomme kampen mellom de imperialistiske stormaktene om markeder og råstoffkilder kulminerte i den første verdenskrigen.²²

De ødeleggende virkningene av monopolkapitalismens indre motsetninger blir i stor grad skjøvet over på koloniene: Prisene på råvarer fra «den tredje verden» settes stadig ned samtidig som koloniene må betale jevnt mer for varer fra overskuddslagrene i metropolene: *Terms of trade* svinger i metropolenes favør, og den såkalte u-hjelpen fungerer som eksportstøtte for storforetakene i metropolene. Mens krigsproduksjon, opprustning og imperialistisk aggresjon medfører høyere økonomisk aktivitet i metropolene, blir kolonifolkene bombet, lemlestet, utryddet. Den kolossale utviklingen av produktivkreftene i metropolene har sitt dialektiske motstykke: Produktivkreftene i koloniene blir samtidig ikke bare hindret i sin utvikling, men også tilintetgjort gjennom imperialistisk aggresjon.²³ Men dette er ikke imperialismens fullstendige dialektikk. Den imperialistiske ekspansjonen har ikke vært uten kostnader for den herskende klassen i metropolene: De koloniale frigjøringsbevegelsene i dette hundreåret er blitt en dødelig trussel mot det imperialistiske systemet, og monopolkapitalismens ytre spillerom innsnevres stadig. Den imperialistiske ekspansjon har heller ikke vært tilstrekkelig til å holde i sjakk de indre motsetningene i metropolene.

Mot slutten av 1920-årene ble det en omfattende krise i monopolkapitalismen, med overproduksjon, arbeidsløshet og overkapasitet. Kapasitetsutnyttingen av industrianleggene sank til under 50% både i USA og Vest-Europa. 13 millioner ble arbeidsløse i USA. I alle kapitalistiske industriland ble nærmere 30 millioner mennesker uten arbeid.²⁴

Den engelske økonomen John Maynard Keynes viste en vei ut av krisa: Staten skulle generere ny kjøpekraft ved å starte en rekke offentlige arbeider som krevde produkt fra eller innsats av næringslivet: utbygging av infrastrukturen, bygging av veier, jernbaner, kaianlegg, sykehus, skoler, osv. Næringslivet skulle med andre ord hjelpes på fote igjen med en sterk økning av offentlige investeringer.²⁵

Mens nazi-regimet i Tyskland under Hjalmar Schachts politiske kurs engasjerte storindustrien i en veldig våpenproduksjon, og dessuten organiserte bygging av motorveier, satte Roosevelt-regjeringen i verk sin *New Deal*. Inngrepene til Hitler og Roosevelt virket i samme retning på monopolkapitalismen: De skapte større effektiv etterspørsel og brakte dermed opp igjen aktiviteten i næringslivet. Men Hitlers opprustning hadde langt sterkere virkning enn *New Deal*-politikken. I 1932 var det 28% arbeidsløshet i Tyskland, i 1938 bare 2%, et tall som blir betraktet som under det «normale»

for vår tids kapitalisme. I 1932 var det i USA 23% arbeidsløshet og i 1938 ennå hele 19%. Først da den amerikanske kapitalismen satte i gang en stortilt produksjon av krigsutstyr, kom landet ut av krisa, i 1940/41. Eller som den amerikanske økonomen John Kenneth Galbraith uttrykker det: «Den store depresjonen i trettiårene tok aldri slutt. Den forsvant bare i den store mobiliseringen i førtiårene.»²⁶ I 1944 var arbeidsløsheten i USA bare 1,2%, det laveste tallet siden 1906. Så lav har den heller ikke vært siden.²⁷

Også i årene etter siste verdenskrig har de føderale utgiftene til kapitalistisk våpenproduksjon i USA vist seg å ha en meget sterk aktivitetsstimulerende effekt på næringslivet. (Generelt har sløsing med ressursene i monopolkapitalismen – for eksempel ved offentlige utgifter til krigsproduksjon – en gunstig virkning på den økonomiske aktiviteten inntil det punkt at økonomien blir «overopphetet», dvs. at det blir mangel på arbeidskraft og produksjonskapasitet, fulgt av sterk inflasjon.) Også næringer som ikke er direkte innblandet i våpenproduksjonen, for eksempel stål-, aluminium-, kopper- og elektronikkindustrien drar fordeler av opprustningen. Våren 1966 meldte den tyske borgerlig-liberale avisen *Die Zeit*: «California, landet med den høyeste levestandarden i USA, blir enda rikere, rikt av krigen, rikt av Vietnam ... En kan ikke benekte at det fins 'Vietnam-millionærer' – menn som har tjent seg rike på krigen i Vietnam. Det gjelder ikke bare de som produserer rustninger, men i like stor grad finansfolk som har satset på de 'riktige' aksjene i god tid. ... Profitten til rustningsfirmaet *Norris-Thermador* har økt med 155% de siste seks månedene. *United Aircraft* (jetfly, helikoptre) melder om en profittøkning på 70% for 1965, *Lockheed* -verkene med forsvarsoppdrag til en verdi av 1,7 milliarder dollars, er den langt største forretningspartneren til Pentagon. ... *General Electric* venter dette året ordrer fra Pentagon til en verdi av 1 milliard dollar; det tilsvarer nesten 20% av konsernets omsetning. ... Men Vietnamboomen begrenser seg slett ikke til rustningsindustrien: De store rederiene i San Fransisco har høykonjunktur for første gang siden Korea-krigen. ... Flyselskapene som daglig har 220 tonn luftfrakt til Vietnam, gjør også glimrende forretninger.»²⁸

Et år senere skrev nyhetsmagasinet *Der Spiegel*: «De over 100 rustningsmilliardene som president Johnson hvert år bruker til Vietnamkrigen, har drevet de mest uttørkede bransjene inn i boomen. Stålkonsernet *US Steel Corporation* slapp således å nedlegge en bedrift i Christy Park, slik det var blitt varslet. I stedet for å si opp 500 arbeidere, ansatte konserndireksjonen 2000 nye. Den aktiviserte reservearmeen dreier stålkapper til bomber og raketter. Aluminiumsprodusentene har fått ordre fra Pentagon om å 'sette av' 13% av lettmetallforrådet sitt til forsvarsformål. *Aluminium Company of America*, største konsernet i denne bransjen, har etter dette satt av hele 17% av produksjonen til Vietnamkrigen. Kopperprodusentene må reservere ca. 18% av produksjonen for forsvarsminister McNamara.»²⁹

Det forekommer at sosialdemokrater eller borgerlige politikere demonstrerer sin reaksjonære kynisme ved å gi til kjenne at de skjønner fullt og helt hva det her dreier seg om. På *Labours* landsmøte i januar 1967 ble forsvarsminister Healey spurt om det kunne være i samsvar med partiets «engasjerte fredspolitik» at England eksporterer bomber og raketter til USA. *Die Zeit* gjenga svaret hans slik: «Ministeren reagerte kjølig: En økt våpeneksport var i den britiske rustningsindustriens klare interesse. En slik økning ville bidra til å holde oppe sysselsettingen og å minske underskuddet på Englands handelsbalanse med utlandet. Forøvrig fantes det ingen grunn til å la være å støtte amerikanerne med våpenleveranser i deres strev for å forsvare Den frie verden i Vietnam og andre steder.»³⁰

John Maynard Keynes erkjente noe allerede Marx hadde understreket, men som borgerlige økonomer inntil da ikke hadde innsett, nemlig at konsumkraften danner flaskehalsen i den kapitalistiske akkumulasjonsprosessen. Her er noen smakebiter fra *The General Theory*:

« ... opp til det punkt hvor det hersker full sysselsetting, er kapitalveksten slett ikke avhengig av en lav konsumtilbøyelighet, men blir – tvert imot – holdt tilbake av den. Og bare under forhold med full sysselsetting vil en lav konsumtilbøyelighet fremme kapitalveksten. (...) Konsumet er – for å gjenta det åpenbare – det eneste mål og objekt for all økonomisk aktivitet. Muligheten for sysselsetting er nødvendigvis avgrenset av størrelsen til den aggregerte (samlede) etterspørsel. Aggregert etterspørsel kan avledes bare fra det nåværende konsum eller fra nåværende aktivitet for å sørge for fremtidig konsum. Konsum som vi med fordel kan sørge for på forhånd, kan ikke skyves uendelig langt inn i fremtiden. Vi kan ikke, som et samfunn, sørge for fremtidig konsum ved finansielle tiltak men bare med pågående materiell produksjon. I den grad vår sosiale og forretningsmessige organisasjon atskiller finansielle tiltak for å sørge for fremtiden fra materielle tiltak for fremtiden, slik at anstrengelsene for å sikre de førstnevnte ikke nødvendigvis fører med seg de sistnevnte, så vil finansiell forsiktighet være tilbøyelig til å minske den aggregerte etterspørselen og dermed forringe velferden, noe mange eksempler vitner om. Videre: Jo større konsum vi har sørget for på forhånd, desto vanskeligere er det å finne noe mer å sørge for på forhånd, og desto mer avhengige er vi av det nåværende konsum som kilde til etterspørsel. Men jo høyere inntektene våre er, desto større blir dessverre forskjellen mellom våre inntekter og vårt konsum. I mangel av nye virkemidler fins det derfor ... ikke noe annet svar på gåten enn at det må være tilstrekkelig arbeidsløshet til å holde oss så fattige at inntekten vår ikke overskrider konsumet med mer enn ekvivalenten til de materielle investeringene for fremtidig konsum som det lønner seg å produsere i dag.»³¹

Så klart gjennomskuet den problembevisste bursjoan Lord Keynes de indre motsetningene i kapitalismen. Med sin forståelse av systemets indre logikk,

innså han også at rent sløseri med menneskelige og materielle ressurser har en aktivitetsfremmende virkning på den kapitalistiske økonomien: «'Å grave hull i jorden' betalt for med sparemidler, vil øke ikke bare sysselsettingen, men den reelle nasjonalinntekten av nyttige varer og tjenester.» For Keynes gjaldt det å finne fram til virkemidler for å holde i sjakk motsetningen mellom etterspørsel og akkumulasjon. Han skrev blant annet: «Staten vil måtte utøve en ledende påvirkning på konsumtilbøyeligheten, delvis gjennom skattesystemet, delvis ved å fastsette rentefoten, og – kanskje – delvis på andre måter.»³² Den følgende analysen dreier seg stort sett om aspekt ved kapitalismen som blir mer eller mindre berørt i de foregående sitatene av Keynes. Men først må vi se nærmere på viktige strukturelle forandringer i det kapitalistiske systemet i dette hundreåret.

I kapitalismens tidlige fase var de aller fleste industribedrifter eidd av én kapitalist eller av én bursjoafamilie. Motsetningen mellom lønnsarbeid og kapital konkretiserte seg i motsetningen mellom lønnsarbeidere og kapitalist. Den enkelte kapitalisten var med andre ord personifiseringen av kapitalen, og skillelinjen mellom proletariat og bursjoasi var forholdsvis enkel og entydig: På den ene siden sto de rene kapitalistene som beriket seg på proletariatets merarbeid, på den andre siden sto arbeiderne. De hadde bare sin egen fysiske arbeidskraft å selge, og de fikk en lønn som tilsvarte det fysiske og sosiale eksistensminimum (det Marx kalte subsistensnivået). Denne lønnen var lik arbeidskraftens reproduksjonskostnader under den tidlige kapitalismen. Og siden produktivkreftene var lavt utviklet og arbeidsprosessene elementær-fysiske, så var arbeidskraftens reproduksjonskostnader tilsvarende lave. Det fantes heller ikke andre systemimmanente grunner til å gi arbeiderne høyere lønninger: På den tid spilte arbeidernes konsumkraft en ubetydelig rolle når det gjaldt å skape noenlunde tilstrekkelig effektiv etterspørsel. Med det lave nivået på produktivkreftene var bursjoasiets og føydalklassens konsumkraft sammen med den koloniale ekspansjonen ytre markeder stort sett tilstrekkelig til å møte produksjonskraften og å motvirke overproduksjon. Når en undersøker årsaken til at arbeiderne etter hvert har fått høyere reallønn (NB! *ikke* høyere lønnsandel av bruttoproduktet), må en selvfølgelig ikke under-vurdere arbeiderklassens organiserte lønnskamper. Likevel mener jeg at det i denne sammenheng fins et par andre moment som nærmest blir ignorert, og som er fast knyttet til kapitalismens indre logikk.

Med produktivkreftenes (og dermed produksjonskraftens) stadig høyere utvikling og føydalklassens endelige undergang, ble ikke lenger bursjoasiets egen konsumkraft og den koloniale ekspansjonen stor nok til å motvirke kriser som kunne føre til systemets sammenbrudd. (Husk Keynes: Konsumtilbøyeligheten synker med økende inntekt.) Den herskende klassen måtte derfor rett og slett innrømme arbeiderklassen en stadig høyere konsumkraft – og det vil si høyere reallønn – for at kapitalismen skulle overleve. Massenes høyere konsumkraft medfører på sin side at arbeiderne må gis stadig mer

«fritid» (dvs. ikke-arbeidstid som er lik konsumtid) for at de skal konsumere, bruke sin kjøpekraft. Her skimter vi hva atskillingen av produksjon og konsum i kapitalismen innebærer: fremmedgjøring både i produksjons- og konsumsfæren, produksjon og konsum av profittskaffende bytteverdier. Disse bytteverdiene er i stor utstrekning uten genuin bruksverdi for de avhengige massene; for selve systemet har de derimot den bruksverdi at de skaper behov for flere og nye bruksverdier med tilsvarende kvaliteter.

Det andre momentet – som selvsagt ikke kan sees isolert fra det første – er like mye betinget av den sytemimmanente nødvendigheten av fortsatt kapitalakkumulasjon: Den kapitalistiske akkumulasjonen er helt avhengig av produktivkreftenes utvikling. Hvis produktivkreftene stagnerer eller hemmes i sin utvikling over lengre tid, hemmes eller stanses også kapitalakkumulasjonen. (Her ser en hvor *totale* de indre motsetningene i kapitalismen er: På den ene siden hemmes kapitalakkumulasjonen hvis produktivkreftene stagnerer i sin utvikling; på den andre siden medfører overproduksjonsfenomenet at produktivkrefter med nødvendighet må *tilintetgjøres* for å sikre fortsatt kapitalakkumulasjon.) Vi kan dermed si at den fremskridende kapitalakkumulasjonen historisk sett har *nødvendigjort* en stadig høyere utvikling av produktivkreftene i kapitalismen. Høyere utvikling av produktivkreftene betyr også nye, mer kompliserte eller intellektualiserte arbeidsprosesser. Karl Marx var fullstendig klar over dette forholdet:

«I den grad storindustrien utvikler seg, blir skapingen av virkelig rikdom mindre avhengig av arbeidstiden og kvantumet av anvendt arbeid enn av makten til kreftene som settes i bevegelse i arbeidstiden, og som igjen selv ikke står i noe forhold til den umiddelbare arbeidstiden som produksjonen av rikdommen koster, men langt mer avhenger av den generelle stand i vitenskapen og det teknologiske fremskrittet, eller anvendelsen av denne vitenskapen på produksjonen. (...) Arbeidet kommer ikke lenger til syne som innelukket i produksjonsprosessen da mennesket langt mer forholder seg som vokter og regulator av den.»³³

Med andre ord: Ettersom produktivkreftene utvikles, blir det elementær-fysiske arbeidet en stadig mindre andel av det umiddelbare, totale samfunns-messige arbeidet, mens kontrollen og styringen av industrielt anvendte naturprosesser blir en tilsvarende økende andel. Den høyere utviklingen av produktivkreftene er på sin side betinget av gradvis mer allmenn opplysning og opplæring og utdanning av de arbeidende massene, noe som igjen nødvendiggjør tendensielt kortere arbeidstid, mer «fritid» og høyere reallønn. Det vil si at i takt med produktivkreftenes høyere utvikling stiger også arbeidskraftens reproduksjonskostnader. Systemets indre logikk gjør at arbeidslønningene *ikke lenger kan* tilsvare bare det fysiske eksistensminimum, så sant kapitalismen ikke skal bryte sammen.³⁴

Ut fra ovenstående analyse øyner vi en inkonsistens i den politisk-økonomiske teorien til Marx. På den ene siden så han helt klart hva den

enorme utviklingen av produktivkreftene under kapitalismen måtte innebære, men på den andre siden antydte han at det borgerlige samfunnet ville bli mer og mer *entydig* polarisert med et tallmessig stadig voksende og fysisk utarmet proletariat overfor en relativt minkende kapitalistklasse. At mange som kaller seg marxister og revolusjonære ikke har sett denne åpenbare mangelen på konsistens, men fiksert seg dogmatisk til den sistnevnte tendensen i teorien til Marx, har etter mitt syn bidradd til å blokkere for en korrekt forståelse av vesentlige forandringer i kapitalismen de siste hundre årene. Blant annet av denne grunn har sosialistenes agitasjon tendert mot en naiv økonomisme på kapitalismens konsumpremisser.

Den fremskridende akkumulasjonen og utviklingen av produktivkreftene har medført store strukturelle forandringer i kapitalismen. Langt inn i monopolkapitalismens første fase var klasse motsetningene av en slik karakter at skillelinjen mellom bursjoasi og proletariat ble helt entydig: på den ene siden kapitalisten på den andre siden et fysisk og mentalt utarmet proletariat. Enkelte industribaroner som gjennom nådeløse kamper la under seg konkurrentene sine, sto i mange tilfeller bak monopoliseringsprosessen mot slutten av forrige og først i dette hundreåret. Av slike finans- og industribaroner kan f.eks. nevnes Carnegie, Morgan og Rockefeller i USA, Krupp og Thyssen i Tyskland og svenskene Wenner-Gren og Wallenberg. Men alt tidlig i dette hundreåret var de uavhengige enkeltkapitalistene på vei til å spille en underordnet rolle: Store aksjeselskaper begynte å trenge til side familieforetakene. I første omgang ble riktignok også majoriteten av de store aksjeselskapene (corporations) behersket av enkelte mektige kapitalister som eidde en tilstrekkelig stor andel av aksjekapitalen til å kunne utøve et enmannsvelde. Men med utviklingen av monopolkapitalismen har aksjekapitalen hatt en tendens til å bli pulverisert, og flere av de største kapitalimperiene (f.eks. Rockefeller og Krupp) har gått mer eller mindre i oppløsning. I de fleste monopolkapitalistiske storforetakene (*giant corporations*) er det i dag som regel umulig å identifisere én enkelt kapitalist som personifiserer kapitalen. Aksjekapitalen er oftest spredt på et stort antall hender, og arbeiderne står overfor en differensiert og hierarkisk strukturert bedriftsledelse (*management*).³⁵

I dette hierarkiet av funksjonærer er bare noen ytterst få rene kapitalister, mens bare arbeiderne på bunnen av hierarkiet kan sies å stå i en helt entydig proletarsituasjon. De fleste menneskene i hierarkiet undertrykker og hersker over andre samtidig som de selv blir undertrykt: «Hierarkiets perfektjonering går i stadig større grad i retning av at de lavere lag blir forespeilet å kunne klatre oppover. Å tolerere den totale underkastelse i dag blir motivert gjennom forespeiling om kommandoposisjon i morgen. Systemet blir derved selvreproduserende.»³⁶ Storforetakenes aksjeeiere har ikke uten videre kontroll over sin egen kapital: «... den virkelige makten blir holdt av *insidere*, de som ofrer all sin tid på foretaket og har sine interesser og karrierer knyttet

til dets rikdommer.»³⁷ Hvis aksjeeierne ikke etablerer seg og har sin aktivitet innen foretaket, har de ingen nevneverdig innflytelse på dets politikk. Dermed er det ikke sagt at store rikdommer, familieforbindelser eller besittelse av store mengder aksjekapital ikke spiller noen rolle i rekrutteringen og fremmingen av personell til bedriftsledelse og styre: «Tvert imot, rikdom og forbindelser er av den største viktighet, og det kan faktisk tas som gitt at de stort sett er avgjørende. Det vi sikter til, er noe helt annet: at besittelse av aksjer, rikdom, forbindelser, osv, som regel ikke gjør en mann i stand til å kontrollere eller utøve stor innflytelse over et storforetak utenfra. De er heller billetter som gir adgang til å komme innenfor der den virkelige korporative makten utøves.»³⁸

Managements i moderne storforetak er sammensatt av en rekke «spesialister» som ofte har akademisk utdanning: ingeniører, jurister, bedriftsøkonomer, sosiologer, planleggere, produktutviklere, designere, rasjonaliseringsekspert, reklamefolk, osv. Det drivende motivet til disse funksjonærene er ikke først og fremst å berike seg selv, å akkumulere for seg selv, men å tjene foretaket, dvs. fremme foretakets akkumulasjon for å bli forfremmet: «Det fins mange måter å beskrive kontrasten mellom industribaronen (*the tycoon*) og den moderne manager på. Den første var storforetakets far, den siste er dets barn. Industribaronen sto utenfor og over og dominerte storforetaket; manageren er en *insider*, dominert av det. Industribaronens lojalitet var knyttet til ham selv og hans familie (som i sin borgerlige form først og fremst er en utvidelse av selvet). Managerens lojalitet er knyttet til organisasjonen som han tilhører og som han utfolder seg gjennom. For den førstnevnte var foretaket bare et middel til berikelse; for den andre er selskapets ve og vel blitt et både økonomisk og etisk mål. Den første stjal fra foretaket, den andre stjeler for det.» Den store massen av aksjonærer som ikke «ofrer all sin tid» på konsernet, blir skjøvet stadig mer i bakgrunnen; og bedriftsledelsens og styrets «... ansvar overfor aksjonærene er for alle praktiske formål et dødt papir.»³⁹

Dermed er også et betydelig antall av kapitalistene (aksjeeierne) fratatt den direkte kommandoen over sin egen kapital og i stor grad henvist til å fungere som passive rentenister. Dette trekket ved kapitalismens utvikling kommer til uttrykk ved at aksjeutbyttet er en stadig *synkende* andel av bedriftsoverskuddet. Med andre ord: Kapitalistene i egenskap av aksjonærer konsumerer en stadig synkende andel av bedriftsoverskuddet mens er tilsvarende økende andel pløyes tilbake i bedriften som investeringer.⁴⁰ (Dette er helt i samsvar med driften i kapitalismen mot en stadig mer voldsom akkumulasjon.) Aksjeeiere med en fot innenfor i bedriften tar i stedet ut det de ønsker å konsumere i form av «lønninger» som de selv har fastsatt. (Statistisk sett består bedriftsledelsen og styret av bare «lønnskakere»: Motsetningen mellom arbeiderne og direksjonen blir forsvarlig kamuflert ved at alle staves inn i den samme rubrikken under «lønninger».)

Mange vil her hevde at beskrivelsen ovenfor kan være dekkende for den amerikanske kapitalismen, men at disse trekkene ennå ikke er typiske for norsk næringsliv. I Norge, som i alle andre industrialiserte kapitalistiske land, fins det selvfølgelig fortsatt rester fra kapitalismens tidligste stadium. Men også her er det de store produksjonsenhetene, som dominerer markedet. Utenlandske monopolkonsern sine etableringer i Norge og store norske selskaper ruver stadig mer i markedslandskapet. Dessuten står aksjeselskaper og store stateidde bedrifter bak en økende andel av den totale bearbeidingsverdien i norsk industri. I 1963 stammet bare 12% av den samlede bearbeidingsverdien fra bedrifter eidd av enkeltperson, mens 75,6% stammet fra aksjeselskaper og statsbedrifter.⁴¹ Av tabell 1 får en et grovt bilde av størrelsesordenen i norsk industri.

Tallene i tabell 1 sier ikke noe om hvorvidt norsk næringsliv er dominert av monopolistiske eller «fri konkurranse»-trekk. (Antallet *formelt* uavhengige produksjonsenheter er i seg selv ikke noen hindring mot monopoldannelse.) Mange formelt uavhengige norske bedrifter er knyttet sammen gjennom personalunioner: Noen få storkapitalister eller bursjoafamilier sitter med største andelen av aksjekapitalen i en rekke selskaper. Det fins liten grunn til å tvile på at disse styregjengangerne i realiteten sørger for å drive forretningene sine som ett kartell. Undersøkelser har vist at både industrien og handelen i Norge er flettet sammen i et nett av «private konkurranse-reguleringer»: avtaler om område- og kvotefordeling, «eksklusivavtaler», minsteprisavtaler, prisføreskap, osv. Disse avtalene blir sikret med en rekke sanksjonsmidler. (Den som ønsker en grundigere undersøkelse av monopol-tendensene i norsk næringsliv, henvises til litteraturen.)⁴²

Tabell 1: Størrelsesorden i norsk industri

	Bedrifter med under 50 sysselsatte	Bedrifter med over 100 sysselsatte	Bedrifter med over 200 sysselsatte
Prosentandel av totalt antall bedrifter	93,7%	3,1%	1,3%
Prosentandel av totalt antall sysselsatte i bergverk og industri	38,6%	49,0%	35,2%
Prosentandel av samlet bearbeidingsverdi i bergverk og industri	31,3%	56,5%	41,0%
Prosentandel av total kapasitet (i hk) av maskininstallasjon i bergverk og industri	14,7%	73,0%	65,8%

Note: Bearbeidingsverdi er lik bruttoproduksjonsverdi minus kostnader for alle innsatsvarer og tjenester. Tallene er fra 1963, og omfatter, som det fremgår av tabellen, både industri og bergverk. I 1963 var det i Norge i alt 20393 registrerte bergverks- og industribedrifter med et samlet antall sysselsatte på 366558 og en total bearbeidingsverdi på ca. 11,7 milliarder kr, dvs. 25,5% av bruttonasjonalproduktet. Tabellen er stilt opp etter tallopgaver fra Statistisk Sentralbyrå: *Statistisk Årbok 1966*, s. 99.

Et annet viktig trekk ved seinkapitalismen er den sterke sammenflettingen av statsapparat og næringsliv. Den forsiktige statlige intervensjonismen som ble foreslått av Keynes, er blitt satt grundig ut i livet: Statsmaskineriet fungerer i dag blant annet som kapitalismens planleggingssentral. Her er utdrag av en redegjørelse av nåværende industriminister Sverre Walter Rostoft:

«Den viktigste form for samarbeid mellom myndigheter og næringsliv består i at næringslivets folk blir oppnevnt som medlemmer i forberedende offentlige komiteer og utvalg. Dette gjelder ikke minst ved forberedelse av nye lover, gjennomgåelse av sentrale emner som har tilknytning til økonomisk planlegging og langsiktig økonomisk politikk, etc. Dessuten sitter representanter for næringslivet som medlemmer i en rekke råd og utvalg som er knyttet til forskjellige offentlige institusjoner eller som har rådgivende, innstillende eller avgjørende offentlig myndighet på ... områder av interesse for næringslivet.

Ifølge en gjennomgåelse av statens kommisjonsbudsjett for kort tid siden, har vi i alt 116 faste råd og utvalg og 96 tidsbegrensede komiteer. (...) Endelig har man det uformelle, daglige samarbeid på alle trinn mellom folk fra den offentlige forvaltning på den ene siden og fra bedriftene eller næringsorganisasjonene på den annen side.»⁴³

«Arbeidsfreden» i næringslivet blir sikret gjennom statsapparatets overvåkning av motsetningen mellom lønnsarbeid og kapital. Regjeringene kontrollerer lønnsforhandlingene mellom fagforeninger og arbeidsgiverforeninger. «Farlige» streiker unngås ved tvungen lønnsnemnd. Risikoen for streik er dessuten minimal: Arbeidsgiverforeninger og fagforeninger har gått sammen i et kartell. Lønnsarbeidere som opponerer mot fagforeningspampene, blir utsatt for sanksjoner. Når de simulerte lønnskampene mellom «partene i arbeidslivet» er vel overstått, trykker kapitalforvalterne og fagforeningsbyråkratene hverandre i hånden i tilfredshet over fortsatt *social partnership*. Statsapparatet, næringsorganisasjonene, arbeidsgiverforeningene og fagforbundene er smeltet sammen i et eneste korporativt hierarki. Det mest dekkende begrepet for dette systemet er ikke lenger monopolkapitalisme, men *organisert kapitalisme*.

All statlig intervensjonisme overfor produksjon og distribusjon har ett sentralt siktepunkt: å holde i sjakk motsetningen mellom effektiv etterspørsel og akkumulasjon. Gjennom beskatning, avgifter, subsidier, trygder og andre former for inntektsoverføring, forsøker den norske staten å oppnå en delvis inntektsutjevning for å generere en størst mulig effektiv etterspørsel. Men skal de offentlige utgiftene ha en slik virkning på lengre sikt, må de stadig øke i volum. (Tabell 2, s.119 viser størrelsen av offentlige utgifter i prosent av bruttonasjonalproduktet (BNP) for noen utvalgte år.)

Tabell 2: Offentlige utgifter og statsforvaltningens utgifter

År	Totale offentlige utgifter som prosentandel av BNP	Statsforvaltningens utgifter (inkl. trygder) som prosentandel av totale offentlige utgifter
1930	16,4	50,1
1935	17,9	53,4
1939	19,2	56,2
1950	36,6	-
1955	28,9	64,5
1960	31,5	69,5
1965	32,2	70,9
1967	34,4	72,3*

Note: Det høye tallet for totale offentlige utgifters andel av BNP for 1950 skriver seg fra «Marshall-hjelpen». Tallet for statsforvaltningens utgifter for 1950 er utelatt fordi «Marshall-hjelpen» gjør det helt illusorisk.

* Tallet er for 1966.

Kilder: NOS XII 163, s. 190-193; Statistisk Årbok 1968, s.57; og Statistisk Sentralbyrå: Nasjonalregnskap 1950-1966, s. 34.

Tabell 2 viser dessuten at statsforvaltningen beholder en raskt økende andel av de samlede offentlige ressursene. Den offentlige økonomien blir med andre ord stadig mer sentralstyrt. På den måten forsøker systemstrategene å skaffe seg noenlunde (indirekte) kontroll over økonomien som helhet og å redusere risikoen for ukontrollerbare svingninger. Mens det sentrale statsapparatet utøver en voksende politisk-økonomisk makt, er det kommunale selvstyret i ferd med å bli avskaffet. Dette skjer ikke bare i samme grad som staten forvalter en større andel av den offentlige økonomien (jfr. tabell 2): «Staten har også stor innflytelse over kommunenes budsjetter. Beskatningsreglene og overføringene fra staten til kommunene er bestemmende for omfanget av kommunenes virksomhet. Staten har dessuten pålagt kommunene en rekke oppgaver ved lover og regler som kommunale skoler, sykehus, sosiale tjenester, m.v.»⁴⁴ En slik sentralisert kontroll- og reguleringsmaskin trenger selvsagt drivstoff: Administrasjonsutgiftene utgjorde i 1957 hele 23% av det totale offentlige konsum i Norge, mot bare 12% i Sverige (i 1956) og 7% i Storbritannia.⁴⁵ Men også sløseriet i statsadministrasjonen stimulerer den effektive etterspørselen. Utvidelsen av statsadministrasjonen på grunn av innføringen av momsen vil uten tvil bidra til en pen økning av bruttonasjonalproduktet.

Det som nå er sagt om den offentlige sektoren av økonomien, må ikke oppfattes som at byråkratene i statsapparatet bestemmer som de vil over kapitalismens utvikling; det er langt mer «utviklingen» som dikterer handlingene deres. Statsapparatets økonomiske funksjon er først og fremst å stimulere den effektive etterspørselen, dvs. den økonomiske aktiviteten, og å

motvirke at systemet bryter sammen. I så måte driver staten en permanent kriseadministrasjon. Klikken som dirigerer statsapparatet er i stor utstrekning identisk med ledersjiktet i næringslivet. Skulle likevel en statsbyråkrat finne på å virkelig motarbeide de herskende kapitalinteressene, så ville det vise seg at statsapparatets spillerom er mikroskopisk. Statens økonomiske inngrep er dypest sett av passiv, ikke aktiv karakter. Den offentlige sektoren er så å si en appendiks til den private. Forutsetningen for «samarbeidet» mellom staten og næringslivet er, som industriminister Rostoft har påpekt, at «myndighetene i hovedtrekk aksepterer det frie næringslivs virkemåte og søker en løsning av de foreliggende problemer innenfor rammen av det.»⁴⁶ Med andre ord: Den offentlige økonomien fungerer som serviceinstans for det private næringslivet.

Dette kommer tydelig til syne for eksempel i forholdet mellom fraflyttings- og pressområder: Staten må utbedre infrastrukturen og kommunikasjonene der kapitalismen har ekspandert mest. Det private næringsliv har på sin side de beste utsikter til høy profitt der det offentlige alt har bygd ut en avansert infrastruktur. Gjennom skattesystemet bidrar fraflytningsområdene til utbyggingen av infrastrukturen i pressområdene. Resultatet er en ond sirkel: På den ene siden rask kapitalakkumulasjon, opphoping av bank- og forsikringspalass, forretningsbygg og industrianlegg i pressområdene; på den andre siden «skjult arbeidsløshet» og «flukt fra landsbygda». Staten kan ikke stanse denne utviklingen ved for eksempel å bygge industrilokaler for det private næringsliv i fraflytningsområdene: «Pressområdene i Norge: Oslo og fire omegnskommuner (Bærum, Asker, Lørenskog og Skedsmo), Porsgrunn-Skien, Stavanger-Haugesund og to omegnskommuner (Sandnes og Karmøy), Bergen med tre omegnskommuner (Askøy, Laksevåg og Fana) og Trondheim har ca. en million innbyggere, dvs. ca. 27% av befolkningen. Disse 27% har ca. 39% av den antatte inntekt. Pressområdene er Norges rike metropoler, mens fraflytningsområdene er økonomisk 'underutviklet' og utbyttert. Hele det norske folk er via direkte og indirekte skatt med på å finansiere statens økonomiske virksomhet. Prøver man å ettersøke kildene (geografisk) for statsinntektene og utløpet for disse, vil man sannsynligvis oppdage en større inntektsoverføring fra fraflytningsområdene til pressområdene. Et foreløpig overslag fra 1961 antyder denne overføring til å beløpe seg opp i ca. 800-900 millioner kr. Dette overslag er gjort ut fra skattestatistikken og statsbudsjettet. En del forhold i samme retning blir skjult av statistikken: En del større bedrifter i fraflytningsområdene har hovedkontor i et pressområde. Bedriften regnes da som en del av pressområdets økonomi og betaler skatt til hovedkontorets kommune.

En annen viktig økonomisk tapping av distriktene får vi via flyttingen. En ikke ubetydelig netto flytting til pressområdene finner sted hvert år. Denne folkestrømmen består hovedsakelig av unge mennesker som søker arbeid.

Produksjonskostnadene for denne arbeidskraften, i form av oppfostring og skolegang, faller i det alt vesentlige på distriktenes økonomi.»⁴⁷

«By- og regionplanleggingen» åpenbarer systemets irrasjonalitet: I pressområdene finner proletariatet arbeidsplasser, men ikke brukbare og noenlunde rimelige boliger. Ja, i kjernen av pressområdene fins det snart ikke plass til boliger til arbeiderbefolkningen, men bare forretningsbygg, forsikringspalass, banker, «kultursentre», hoteller, industrianlegg, motorveier, bilkøer, eksos. Mennesker som arbeider i Oslo, må sove på Eidsvoll. Selv merkostnadene (f.eks. transport og medisin) ved en slik tilværelse bidrar til en økning av nasjonalproduktet!

Den statlige intervensjonismen er slett ikke tilstrekkelig til å gjøre kapitalismen friksjonsfri. Systemet forandrer stadig karakter på grunn av nødvendigheten av å holde i sjakk de indre motsetningene. Keynes påpekte som før nevnt at konsumet danner flaskehalsen i den kapitalistiske akkumulasjonen. Seinkapitalismen forsøker i stadig større grad å holde motsetningen under kontroll ved å skyve den effektive etterspørselen over på investeringsvaresektoren. Men: «Det er naturlig å vente at en periode med aktiv investering vil innebære en utgiftsøkning mens investeringsvarene blir konstruert, slik at det blir lite igjen til å kompensere for den depresserende virkningen til den økte produksjonen når den materialiseres.»⁴⁸ Her finner vi det grunnlaget til den kapitalistiske «vekst»-ideologien: Konsumeffekten av investeringene kommer forut (i tid) for produksjonseffekten. En investering vil medføre momentan økning av den effektive etterspørselen, også på konsumsiden (arbeidskraften). Men skal investeringene kunne skape økt effektiv etterspørsel som kan møte det økte produksjonsvolumet forårsaket av tidligere investeringer, må de øke (med tiden) som andel av bruttoproduktet. Det er nettopp dette som skjer. Tabell 3 viser investeringskvoten (dvs. den totale bruttoinvesterings prosentandel av det norske BNP) samt konsumets andel av BNP for en del år.

Tabell 3: Totale bruttoinvesteringers og privat konsums %-andeler av BNP

År	Totale bruttoinvesteringer	Privat konsum
1925	18,7	73,9
1930	23,0	69,7
1939	25,6	65,6
1946	31,1	62,5
1950	35,4	60,5
1955	36,7	55,8
1960	36,4	54,2
1967	37,0	51,0

Kilde: NOS XII 163, s.342/43 og 346/47; og Statistisk Sentralbyrå: Statistisk Årbok 1968, s. 53.

Investeringsvareindustrien har som aldri før fått en nøkkelposisjon i den kapitalistiske akkumulasjonen; og forholdet mellom investeringsvaresektoren og konsumvaresektoren forskyves stadig. For eksempel i tidsrommet 1950-61 hadde investeringsvareindustrien i Norge en gjennomsnittlig årlig vekstrate på 7,0% mens konsumvareindustrien i samme tidsrommet hadde en årlig vekstrate på bare 4,6% (jfr.3 også tabell).⁴⁹ Med den økende investeringskvoten minker de avhengige massenes lønnsandel av bruttoproduktet. Fordi også den norske kapitalistklassen statistisk sett i stor grad er «lønnstakere», er lønnsstatistikken ubrukelig til å registrere denne utviklingen. Ut fra en oppstilling av det samlede privatkonsumets andel av bruttonasjonalproduktet (BNP), får vi derimot en antydning om forandringen av lønnsandelens størrelse (tabell 3).

At den effektive etterspørselen skyves over på investeringsvaresektoren har på kort sikt den samme effekten på den økonomiske aktiviteten som en eventuell lønnsutjevning. Det er heller ikke først og fremst en lønnsutjevning som har funnet sted under sosialdemokratiske regjeringer i Norge, men en voldsom økning av investeringskvoten. (Skattesystemet har riktignok også motivert kapitalistene til å skjære ned på (luksus-) konsumet og investere i stedet.) For eksempel Norge og USA står faktisk ganske likt når det gjelder inntektsfordeling: Rikeste tiendedelen av den norske befolkningen har 29% av den totale inntekten; for USA er det tilsvarende tallet 30%.⁵⁰ (Bare endene på inntektsfordelingsskalaen er meget forskjellige for de to landene.) Den høye investeringsraten i den norske kapitalismen synes å ha en lignende funksjon som rustningsindustrien i den amerikanske. Og i begge tilfelle må de vanlige lønnsarbeiderne ta til takke med en stadig synkende andel av bruttoproduktet. De amerikanske økonomene Baran og Sweezy skriver:

«Logikken i situasjonen er følgende: Hvis samlet inntekt vokser med stigende vekstrate, må en stadig større andel gå til investeringsformål; og omvendt, hvis en stadig større andel går til investeringsformål, må samlet inntekt vokse med stigende vekstrate. Men det dette innebærer, er meningsløst fra et økonomisk standpunkt. Det betyr at det må produseres et større og større volum av investeringsvarer for det ene formål at det skal kunne produseres et stadig større volum investeringsvarer i fremtiden. Konsumet vil utgjøre en synkende andel av produksjonen, og veksten i kapitalbeholdningen vil ikke stå i noe forhold til den aktuelle eller potensielle konsumveksten.»⁵¹

Keynes trodde ikke at det på lang sikt ville være mulig å holde gående en nærmest permanent økning av investeringskvoten som et middel til å generere effektiv etterspørsel: «Hver gang vi ved økt investering sikrer likevekten i dag, forverrer vi vanskeligheten med å sikre likevekten i morgen.»⁵² Men også på dette punktet later systemet til å være selvkorrigerende. En mulig justering er at investeringene ikke er av en slik art at de medfører nevneverdig økning av produksjonskapasiteten. Dette synes å være tilfelle for

Norge: Ved en investeringskvote på hele 35-37 % har den årlige veksten av bruttonasjonalproduktet (som slett ikke består av bare «velferds»-komponenter) vært bare ca. 4% de siste 15 årene.

De private investeringene er imidlertid meget konjunkturfølsomme: En svak synkning eller stagnasjon av konsumkraften medvirker straks en synkning av investeringsaktiviteten i konsumvareindustrien; denne synkningen forårsaker så lavere aktivitet i investeringsvareindustrien. Systemet kommer dermed inn i en ond spiral, en konjunkturedgang. Eller sett fra en litt annen kant: Ekspansjonen av investeringsvareindustrien kan medføre at det i denne sektoren oppstår tendenser til overproduksjon (ikke tilstrekkelig etterspørsel etter investeringsvarer). Stagnasjonen i investeringsvaresektoren resulterer så i en generell synkning av den effektive etterspørselen.

Tabell 4: Bruttoinvestering i off. sektor som andel av total bruttoinvestering

År	Off. bruttoinvestering % av total
1930	17,5
1935	21,3
1939	19,6
1946	23,2
1950	23,6
1955	22,8
1960	27,2
1965	28,7

Kilde: Samme som tabell 3.

En i Norge relativt ny metode til å øke konsumkraften, er ordningen med avbetalingsgjeld. I tabell 5 er stilt opp total avbetalingsgjeld i millioner kroner og dens prosentandel av privat konsum for en del år. Tabellen viser at de siste ti år har en jevnt økende andel av det private konsumet i Norge blitt gjort mulig ved kjøp på avbetaling. Statistisk Sentralbyrå har ikke registrert hvor stor andel av de norske husholdningene som har avbetalingsgjeld og hvordan den er fordelt på de ulike inntektsgruppene. For USA har Gabriel Kolko kommet fram til at 44% av alle husstander hadde avbetalingsgjeld i 1960.⁵³ Ordningen med avbetalingskjøp er meget utbredt i Sambandsstatene, og prosentandelen husstander med avbetalingsgjeld er neppe særlig høyere i Norge enn i USA. Samlet antall husstander her til lands er ca. 1,14 millioner.⁵⁴ Antar vi at 45% av alle norske husstander hadde avbetalingsgjeld i 1968, så var den *gjennomsnittlige* avbetalingsgjelden pr. husstand ca. 2200,- kr. Kolko har påvist at i USA hviler størstedelen av avbetalingsgjelden på husstandene i de lavere inntektsklassene. Dette er høyst sannsynlig tilfelle også i Norge.

Tabell 5: Avbetalingsgjelden og dens andel av privat konsum

År	Samlet avbetalingsgjeld, millioner kr.	Avbetalingsgjeld i % av privat konsum
1957	248	1,49
1959	316	1,73
1961	545	2,56
1963	698	2,85
1965	865	3,00
1967	1058	3,14
1968	1105	?

Kilde: Størrelsen på avbetalingsgjelden fikk jeg oppgitt i telefonsamtale med Statistisk Sentralbyrå den 16.12.1968. Størrelsen på det private konsum finnes i NOS XII 163, s. 343 og i *Statistisk Årbok 1968*, s. 53.

Her til lands er de fleste avbetalingskontrakter på ett års avdragstid, og den maksimale avdragstiden er to år. Ut fra dette må vi regne med at en meget stor og stadig økende andel av årsinntekten til husstandene i de lavere inntektsklassene går med til å betjene avbetalingsgjeld fra foregående år. På bakgrunn av tallene foran er det ikke urimelig å anta at en middels stor husstand med brutto årsinntekt på 20-25000,- kr. bruker over 10% av bruttoinntekten sin til avbetalinger. En undersøkelse av norske avbetalingskontrakter i 1962 viste at den effektive renten var gjennomsnittlig 19,6% pr. år ved avbetalingskontrakter med 6 måneders avdragstid.⁵⁵ Det trengs liten fantasi til å forstå at avbetalingssystemet med den ågerhøye renten medfører økt press på og utbytting av arbeiderfamilier. Men kapitalismen drar fordeler av at de arbeidende massene så å si lever på forskudd. På den måten økes den effektive etterspørselen, og massene blir fastere lenket til systemet: Arbeiderne anstrenger seg enda mer på produksjonssiden for å skaffe seg nok penger til avbetaling på konsumsiden. (Det fins arbeidere som på grunn av sin store avbetalingsgjeld er redde for å bli med på langvarige streiker.) Ringen er sluttet: Tvingen i produksjons- og konsumsfæren danner en enhet av represjon.

Mens arbeidernes lønnsandel synker, vokser merarbeidet med aksellererende hastighet. Samtidig som arbeidsfolk anstrenger seg i produksjonen for å dekke konsumet sitt, så gjennomføres det i kapitalismen struktur-«rasjonalisering» og teknologisk «rasjonalisering» for å holde oppe eller øke profitten. «Uttørkede» bransjer som ikke lenger er tilstrekkelig profitable, legges ned. Resultatet er strukturell arbeidsløshet. I regjeringens langtidsprogram for 1970-1973 heter det: «Strukturendringene medfører ofte driftsinnskrenkninger eller stans som samtidig ofte rammer et stort antall arbeidstakere...»⁵⁶ Innen de ekspanderende industribransjene foregår det stadig teknologisk rasjonalisering med en jevn strøm av oppsigelser eller overflyttinger innen bedriften. I tidsrommet 1950-1965 var det i hele den

norske industrien en gjennomsnittlig årlig produktivitetsøkning pr. «syssel-satt» (inkluderer arbeidere, teknikere, ingeniører, osv.) på 4,30% Den gjennomsnittlige årlige reallønnsøkningen pr. «sysselsatt» var i samme tidsrommet 3,85%.⁵⁷ *Langtidsprogrammet 1970-1973* slår fast: «Ved raske og gjennomgripende endringer i produksjonsstrukturen som følge av ny teknikk og automatisering, vil det kunne bli kortvarig arbeidsledighet.»⁵⁸

Det fins imidlertid liten grunn til å regne med at teknologisk og strukturell arbeidsløshet vil få en meget omfattende karakter i nær fremtid. I takt med rasjonaliseringene, tempoøkningen og nedleggelsene i den kapitalistiske produksjonssektoren, ekspanderer de uproduktive bransjene i tertiærnæringene. Stadig flere og mer parasittiske formidlingsledd kiles inn mellom produksjons- og konsumsfæren. Reklame, markedsføring og andre former for salgsfremming ekspanderer uavlatelig. En økende andel av merproduktet tas ut i handelsleddet. I *Langtidsprogrammet 1970-73* berøres litt av sannheten: «Varehandelen legger beslag på en stadig økende andel av landets produktive ressurser...»⁵⁹ Banker, forsikringsselskap og andre finansinstitusjoner legger også beslag på en økende andel av merproduktet: I 1947 utgjorde finansinstitusjonenes faktorinntekt 2,02 % av samlet faktorinntekt i Norge, i 1950: 2,08% i 1955: 2,29%, i 1960: 2,44% og i 1965: 2,93%. Altså en andelsøkning på 41% på 18 år.⁶⁰

Relativt færre og færre mennesker arbeider stadig hardere i den produktive sektoren av kapitalismen, mens stadig flere må bruke sine ressurser og evner i uproduktivt arbeid i den parasittiske sektoren, spesielt reklamebransjen og andre typer salgsfremmende virksomhet. En økende andel av proletariatet arbeider i tertiærnæringene. Og overalt i systemet får de avhengige massene relativt mindre og mindre igjen for stadig mer arbeid. Men akkumulasjonens voktere profiterer på denne totale irrasjonaliteten. De hevder dessuten med rette at den produktive sektoren av kapitalismen systemimmanent sett ikke kan skilles fra den parasittiske. De to sidene i kapitalismen – produktiviteten og sløseriet – eksisterer i avhengighet og symbiose med hverandre. Eller som Marx uttrykte det:

«Kapitalen er selv den prosesserende motsetningen ved at den søker å redusere arbeidstiden til et minimum, mens den på den andre siden setter arbeidstiden som eneste mål på og kilde for rikdom. Den minsker derfor arbeidstiden i form av den nødvendige for å formere den i form av den overflødige. Derfor setter den i stadig større grad den overflødige arbeidstiden som betingelse – *question de vie et de mort* – for den nødvendige.»⁶¹

At sysselsettingen i tertiærnæringene eksklusive sjøfart og sjøfartstjenester har økt fra 34,1% av samlet sysselsetting i 1950 til 43,3% i 1967 (mens sekundærningenes sysselsettingsandel i den samme perioden var nesten uforandret), kan iallfall delvis forklares av denne tendensen.⁶²

«Menneskelig kapital»⁶³

Den kapitalistiske akkumulasjonen avhenger i økende grad av teknologiske innovasjoner, intellektualisering av arbeidsprosessene, reorganisering av store deler av produksjonsprosessen, omfattende strukturforandringer og statlig regulering, kontroll og planlegging. Til disse funksjonene trengs en voksende garde av akademisk utdannede funksjonærer: sosiologer, psykologer, jurister, økonomer, ingeniører og andre systemstrateger og teknokrater. Clark Kerr har uten tvil rett når han skriver: «Hva jernbanen gjorde for annen halvpart av det forrige århundre og bilen for første halvpart av dette århundre, kan kunnskapsindustrien gjøre for annen halvpart av dette århundre – det vil si, tjene som midtpunkt for nasjonal vekst.»⁶⁴ Men dette er ikke alt. Utviklingen av de indre motsetningene i systemet medfører at hele apparatet kan holdes sammen bare ved en økende innsats av de menneskelige produktivkreftene. Stadig større intellektuelle ressurser må mobiliseres for repressive formål. Bare på den måten kan antagonismene i systemet holdes under kontroll. De menneskelige produktivkreftene er med andre ord i ferd med å innta en nøkkelposisjon når det gjelder å bevare systemet. Men her melder det seg et kritisk dilemma: På den ene siden avhenger systemets fortsatte eksistens av at de menneskelige produktivkreftene utvikles for å tjene til å opprettholde det; på den andre siden betyr utviklingen av de menneskelige produktivkreftene en potensiell trussel mot selve systemet. Med andre ord: Produktivkreftene må på en gang både utvikles og hemmes i sin utvikling; menneskene må fra barnsben av dresseres til ikke bare å akseptere systemet passivt, men å tjene det aktivt. Så å si all statlig kontrollert oppdragelse, opplæring og utdanning i vårt samfunn følger en slik strategi. En konservativ sosiolog har skildret skoleopplæringen slik:

«I forbindelse med læreprosessen premierer og oppmuntrer læreren lærevillighet, og gir tilsvarende negative sanksjoner overfor dem som unnlater å vise slik vilje. Denne positive og negative sanksjonering tar for en stor del sitt utgangspunkt i de *læreprestasjoner* som foreligger, – som jo egentlig er uttrykk både for den foreliggende vilje til å lære og *evnen* til dette. Dette forhold kommer markert til å være tilstede når karakterene kommer inn i bildet, – disse er jo uttrykk for rene prestasjonsvurderinger uten sideblikk mot spørsmålet hva den enkelte elev ut fra sine særskilte evner og utstyr er god for. (...) Etter som man kommer oppover i skoletrinnene, ... blir graderingen av individene i henhold til prestasjoner ... ytterligere fremtredende. Man lærer å forstå at det i skolen – og også i samfunnet ellers – pågår *konkurranse* og lærer også å akseptere at i denne konkurranse skal den som yter mest, gå foran, – ja, ha *rett* til å gå foran. Slik lærer barna i skolen at det i tillegg til en grunnleggende likhet mellom menneskene også eksisterer bestemte former for *rettferdig ulikhet*. Med dette bringes gradvis konkurransesamfunnet inn på elevene.

Samtidig skal eleven lære å akseptere dette system, at det representerer rettferdighet endog i de tilfeller hvor vedkommende selv er blant taperne. ... Skolesituasjonen formidler en rekke andre verdier av relevans for barnas senere tilpasning til de voksnes samfunn og for deres senere skolegang. Blant disse er vurdering av kunnskap som generelt et gode og vekt på punktlighet og arbeidsdisiplin.»⁶⁵

Slik blir det repressive samfunnet internalisert hos elevene. Den kapitalistiske «likhets»-ideologien har en systemstabiliserende funksjon: Fra barnsben av blir det hamret inn i menneskene at alle har «like muligheter» (til å klatre oppover i samfunnhierarkiet) og at ulikhetene som slår dem i fjeset, ikke har sammenheng med utbytting og represjon, men skriver seg fra menneskenes egne overlegne eller underlegne naturlige anlegg. Kriteriet på overlegne naturlige anlegg – som skal danne grunnlaget for «rettferdig ulikhet» – er evne til å utføre ordre, tilpasningsevne, autoritær lydighet, flittighet, punktlighet, arbeidsdisiplin, med andre ord: evne til å underordne seg det kapitalistiske prestasjonsprinsippet. Det sosiale sanksjonssystemet som bygger på denne fascistoide ideologien, samsvarer helt med seinkapitalismens behov.

Ethvert noenlunde levedyktig klassesamfunn må sikre seg metoder til å rekruttere hjerner og talent fra de lavere klassene. I det vesteuropeiske føydalsamfunnet sørget den katolske kirken for den nødvendige mekanismen. Senere gjorde konkurransekapitalismen det mulig for dyktige og aggressive menn fra de lavere klassene å klatre opp en rent økonomisk stige inn i oligarkiet. Den organiserte kapitalismen har blokkert denne kanalen for mobilitet oppad. Muligheten for «entry» blir stadig mindre: Nå er det sjelden mulig å starte en liten, selvstendig forretning eller bedrift og bygge den opp til en stor. Det er riktignok ennå mulig å starte helt på bunnen av hierarkiet i et storkonsern og etter mange års slit avansere inn i direksjonen. Men også denne måten å klatre på blir stadig mer brysom. Seinkapitalismen byr oppkomlingene en erstatningsmekanisme i utdanningssystemet.

Til arbeidsdelingen i den organiserte kapitalismen svarer et hierarki av kompetanser. Medlem av Ottosen-komiteen Kjell Eide kjenner kravet til utdanningssystemet: «... det må være et rimelig krav fra næringslivets side at utdanningssystemet har tilbud på ulike kvalifikasjonstrinn som gjør det mulig forholdsvis raskt å tilpasse seg behovet for forskyvninger i stillingshierarkiet – for eksempel i forholdet mellom høyskoleutdannede ingeniører, ingeniører på lavere nivå, teknikere, faglærte og ufaglærte arbeidere.»⁶⁶

Universitetene og høyskolene skal ikke lenger først og fremst produsere akademikere til frie bursjoayrker, men funksjonærer til produksjons- og statshierarkiet. Hele utdanningssystemet fra folkeskole til universitet, innstilles på forming av «konkurranse»-mennesker, karrierejegere, folk med «lederegenskaper», «dynamiske medarbeidere», kort sagt: servile, flittige, ignorante, ukritiske fagidioter, dvs. mennesker uten egendynamikk i sitt arbeid, folk som er ute av stand til selvstendig tenking og aktivitet og bare

kan arbeide etter ordrer eller oppdrag i et byråkratisk apparat. Heller ikke forskningen unngår å bli påvirket av den totale organiseringen ovenfra i kapitalismen: «Utviklingen har ført med seg en økende etterspørsel etter forskning som kan løse oppgaver som er formulert av andre enn forskerne. Dette har også i noen grad hatt innvirkning på valg av forskningsoppgaver ved universitetene og høgskolene. I en viss utstrekning preges også forskningen der av oppdrag.»⁶⁷ Og i sin bok om forskningspolitikk stiller Kjell Eide som første forutsetning for en «rasjonell, nasjonal forskningspolitikk»: «Kjennskap til og lojalitet overfor en nasjonal politisk målsetting (-sfunksjon).»⁶⁸

Masseproduksjonen av trangsporede «spesialister» garanterer en utvikling av produktivkreftene som er optimalt ufarlig for systemet; og den betyr minimale reproduksjonskostnader av den systemnødvendige arbeidskraften. Det kapitalistiske utdanningssystemet blir stadig sterkere innrettet på å forme mennesker med de autoritære trekkene som ifølge Theodor Adorno kjenner den manipulative typen:

«De tekniske aspektene ved livet og ting *qua* 'redskaper' blir ladet med libido. Det blir lagt vekt på å 'gjøre ting' med vidtrekkende likegyldighet overfor innholdet i det som skal gjøres. Dette trekket finnes hos tallrike forretningsfolk og også, i økende antall, blant medlemmer av den fremvoksende manager- og teknolog-klassen som i produksjonsprosessen har en funksjon mellom den gamle typen eiere og arbeideraristokratiet. Mange fascistisk-politiske antisemitter i Tyskland viste dette syndromet: Himmler kan være symbolsk for dem. Deres klare intelligens sammen med deres nesten fullstendige mangel på noen affeksjoner gjør dem kanskje til de mest nådeløse av alle. Deres organisatoriske måte å se tingene på gjør dem disponert for totalitære løsninger.»⁶⁹

Men prosjektet med å produsere perfekte funksjonærer har mislykkes. Det har studentopprøret forlenget vist. De menneskelige produktivkreftene lar seg rett og slett ikke utvikle under fullkommen systemstyring.

Universitetets muligheter

Studentene befinner seg i en ytterst ambivalent sosial posisjon. Det fins mange revolusjonære blant dem, men sannsynligvis enda flere potensielle herskere. Selve studiesituasjonen gjør at de har adgang til store mengder informasjon. Kommunikasjonen mellom dem er god. Problemer som opptar dem, blir åpent og intenst diskutert. Samtidig som de er inne i en læreprosess, blir de utsatt for byråkratisk represjon og mental proletarisering. I denne situasjonen er det lett for dem ikke bare å gjennomskue undertrykkingen som rammer dem selv, men utbyttingen, represjonen og irrasjonaliteten i systemet som helhet. At de ennå ikke er fast lenket til den kapitalistiske produksjons- og konsumprosessen, gir dem stor bevegelsesfrihet: de har ganske enkelt

både tid og krefter til opposisjonell aktivitet. Men på den andre siden har studentene store muligheter for å komme seg raskt oppover i det kapitalistiske hierarkiet, selve studiet åpner veien for mobilitet oppad. Med litt flid og strev har de fleste av dem muligheter for å etablere seg i den herskende klassen.

Hvis denne skissen av studentenes sosiale situasjon er noenlunde riktig, så er det rimelig å anta at de fleste av dem under de rådende politiske forhold vil forbli politisk passive og vie seg til studier og borgerlig karriere, mens bare et mindretall vil utvikle seg til aktive, bevisste, militante revolusjonære. Men denne tilstanden er langt fra statisk, og det er i dag vanskelig å vurdere mulighetene for aktivisering av studentene i revolusjonær kamp. For dem som i dag har utviklet en revolusjonær politisk bevissthet, gjelder det imidlertid å mobilisere alle som kan mobiliseres for opposisjonell tenking og aktivitet innen universitetene. Da vil det neppe føre fram å drive en «interessekamp» på universitetene som så å si er kopi av arbeidernes faglige opposisjonsvirksomhet: Revolusjonære og reaksjonære studenter blir fort enige om å kjempe for lavere kantinepriser eller hybelleier.

Det fins neppe noen annen måte å fremme politiseringen av studentene på enn å sette i gang politisk kamp på universitetene. En kamp mot de indre herskerforholdene ved universitetene og for universitetets vitenskapelige autonomi overfor staten, vil – så vidt jeg kan se – innebære at både studenter og lærere politiseres. I en slik kamp vil studentene overvinne sin egen fremmedgjøring, sine egne idiosynkrasier, aversjoner og vrangforestillinger. Den indre kirkegårdsfreden vil bli brutt. Hver enkelt som er knyttet til universitetet, vil måtte kompromittere seg politisk enten for eller mot det etablerte systemet. Det vil ikke finnes noen tredje mulighet for dem som i dag hevder å være «nøytrale», eller som rett og slett fungerer som lenestols-intellektuelle. Universitetet vil dermed fremstå for alle som den politiske institusjon det virkelig er.

Denne politiseringen må føres videre til en kamp om bruken av vitenskapen. I dag lar det seg bare i liten grad gjøre å utforske mulighetene for frihet og utfoldelse i en menneskelig tilværelse. Produktivkreftene i kapitalismen er så enormt utviklet at vi neppe engang kan forestille oss hvilke muligheter de innebærer for menneskene i et rasjonelt samfunn uten utbytting og undertrykking. Bare revolusjonen kan avdekke disse mulighetene. Men dette betyr ikke at vitenskap og forskning kan overlates til den reaksjonære intelligensen. Universitetet er blant herskernes sterkeste maktinstrumenter, og så lenge vitenskapen står i represjonens tjeneste, vil universitetet bli brukt til å holde nede de avhengige massene. Revolusjonære studenter, lærere og forskere må i tilknytning til sin politiske aktivitet innen- og utenfor universitetet ta i bruk vitenskapen som et middel til frigjøring, et middel til kamp mot systemet. Universitetet må atter bli en undergravende institusjon.

«Når vi lager revolusjon, må vi også revolusjonere oss selv. Hvis vi ikke revolusjonerer oss selv, kan vi ikke ha hell med revolusjonen.» (Lin Piao)

NOTER

- 1) «Forsøk på en rapport om forholdene for studentene på K-linjen ved bygningsingeniøravdelingen, bygget på personlige iakttagelser av de som har skrevet rapporten», utgitt i stensil våren 1969.
- 2) *Encyclopaedia Britannica*, vol. 22, ed. 1964, s. 863.
- 3) *Ibid.*, s. 863.
- 4) *Ibid.*
- 5) *Das Fischer Lexikon*, Band 2, Staat und Politik, s. 31, Kursiveringen er min.
- 6) Karl Marx: *Das Kapital*, Dritter Band, (Øst-)Berlin 1966, s. 614.
- 7) *Encyclopaedia Brit.*, *ibid.*, s. 868.
- 8) Paul A. Baran: *The Political Economy of Growth*, 2nd ed., New York 1962, s. 142.
- 9) For et grundigere studium av overgangen fra føydalisme til kapitalisme, anbefales f.eks. Karl Marx: *Das Kapital*, Bd.1, Berlin (Øst) 1966, s. 741-91, dvs. kapitlet om den såkalte opprinnelige akkumulasjon. Jfr. også Maurice Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*, London 1946.
- 10) *Encyclopaedia Brit.*, vol. 22, ed. 1964, s. 869.
- 11) *Ibid.*, s. 870.
- 12) F. H. Hinsley (red.): *The New Cambridge Modern History*, Cambridge 1962, bd. 11, s. 2-3.
- 13) Siter i W. I. Lenin: *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, (Øst-)Berlin 1962, s. 23. Boken foreligger nå i ny norsk utgave (Forlaget Ny Dag).
- 14) Magnus Jensen: *Norges historie fra 1905 til våre dager*, Universitetsforlaget, Oslo 1965, s. 15/16.
- 15) For dem som er interessert i å gå Mayos undersøkelser nærmere etter i sømmene, anbefales: E. Mayo: *The Human Problems of an Industrial Civilization*, New York 1960, og E. Mayo: *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Routledge and Kegan, London 1949. En kortere beskrivelse av Hawthorne-eksperimentet finnes i Ralf Dahrendorf: *Die angewandte Aufklärung – Gesellschaft und Soziologie in Amerika*, Frankfurt a.M. 1968, s. 132-34. Denne boka, som er skrevet av en borgerlig sosiolog, gir en bra sammenfatning av den moderne sosiologi og er utstyrt med en god bibliografi. Den som vil skaffe seg visshet om i hvilken grad den rådende sosialøkonomien er blitt systemimmanent og manipulativ, anbefales å lese f.eks. den meget utbredte læreboken av Paul A. Samuelson: *Economics – An Introductory Analysis*, (seventh ed.) McGraw-Hill, New York 1967.
- 16) *Innstilling om videreutdanning for artianere m.v.*, innstilling nr. 2, s. 10/11.
- 17) Gunnar Myrdal: *Objektivitetsproblemet i Samhøllsforskningen*, Raben & Sjögren, Stockholm 1968, s. 90.
- 18) *Innstilling nr. 1*, s. 21.
- 19) Karl Marx: *Das Kapital*, 3. bd., Berlin (Øst) 1966, s. 501.

- 20) Marx/Engels: *Det kommunistiske manifest*, Forlaget Ny Dag, Oslo 1957, s. 35. (Nå utkommet i ny utgave på samme forlag.)
- 21) For en omfattende analyse av prisdannelsen under monopolistisk konkurranse, se Paul A. Baran and Paul M. Sweezy: *Monopoly Capital*, Penguin Books, 1968.
- 22) Jfr. W. I. Lenin: *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, Berlin 1953. (Foreligger nå i ny norsk billigutgave på Forlaget Ny Dag.)
- 23) For et nærmere studium av vår tids kolonialisme anbefales: Pierre Jalee: *The Pillage of the Third World*, New York 1958; og Harry Magdoff: *The Age of Imperialism*, New York 1969. (Først offentliggjort i *Monthly Review* i 1968.) Om u-hjelp som eksportsubvensjon, jfr. f.eks. Charles D. Hayson and Alan M. Strout: «Impact of Foreign Aid on U.S. Exports», *Harvard Business Review*, vol. 46, no. 1, Jan.-Febr. 1968. Jfr. også artikkelsamlingen *U-hjelp og Imperialisme*, Pax Forlag 1968.
- 24) Jfr. f.eks. Maurice Dobb: *Organisierter Kapitalismus – Fünf Beiträge zur Politischen Ökonomie*, Frankfurt a.M. 1966 (Engelsk original, tysk billigutgave.)
- 25) Jfr. John Maynard Keynes: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, paperbackutgave, Macmillan, London 1964. (Publisert første gang i 1936.) I sin teori viste Keynes at det i kapitalismen er gunstig å kjøre med stor offentlig etterspørsel og ubalansert statsbudsjett (underskudd) så sant det er både overkapasitet og arbeidsløshet. Og i strid med nyklassiske økonomer betraktet han arbeidsløshet som en kapitalismens normalttilstand.
- 26) John Kenneth Galbraith: *American Capitalism*, London 1957, s. 65.
- 27) Når det gjelder arbeidsløshetstallene, jfr f.eks.: Firmin Oules: *Economic Planning and Democracy*, Penguin Books 1966, s. 49; og Paul A. Baran/Paul M. Sweezy: *Monopoly Capital*, New York 1966, s. 232-33.
- 28) Diether Stoltze: «Wer verdient am Vietnam-Krieg?» *Die Zeit*, Nr. 14, 1966.
- 29) *Der Spiegel*, Nr. 15, 1967.
- 30) Michael Jungblut: «Die Erben des Basil Zaharoff-Milliardengeschäfte im Waffenhandel», *Die Zeit*, Nr. 3, 1967.
- 31) John Maynard Keynes: *The General Theory of Employment, Interest and Money* op.cit., s.373 og s.104/105. Den gjennomsnittlige konsumtilbøyeligheten defineres som forholdet mellom konsum (C) og disponibel inntekt (Q). Når a er den gjennomsnittlige konsumtilbøyeligheten, er altså: $a = C/Q$. Her er a en funksjon av Q [$a=f(Q)$], og tilveksten i f(Q) blir stadig mindre når Q øker. For lave inntekter (arbeiderfamilier) er $a = ca. 1,0$. For personer eller grupper med høy inntekt er a langt under 1.0. For nasjonaløkonomien er konsumtilbøyeligheten lik forholdet mellom samlet konsum og disponibel nasjonalinntekt.
- 32) Keynes, ibid. s.220 og 378.
- 33) Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, (Rohentwurf 1857/58), Berlin (Øst) 1953, s. 592. Sitatet er tatt fra kapitlet «Widerspruch zwischen der Grundlage der bürgerlichen Produktion (Wertmass) und ihrer Entwicklung selbst. Maschinen etc.», som etter mitt syn er uunnværlig for den som vil forstå Marx sin analyse av produktivkreftenes utvikling i kapitalismen.
- 34) En kunne selvsagt tenke seg at dette dilemmaet løses ved en total stagnasjon i produktivkreftenes utvikling. Men det er en umulighet fordi det strider mot systemets indre dynamikk.

- 35) For et grundigere studium av disse forandringene i kapitalismen anbefales Thorstein Veblen: *The Theory of Business Enterprise*, Mentor Books, New York (billigbok, første utg. er fra 1904). Dessuten Paul Baran/Paul Sweezy: *Monopoly Capital*, Penguin 1968; og John Kenneth Galbraith: *The New Industrial State*, London 1967.
- 36) Einar Jetne: «Om marxistisk teori og norsk praksis», *Fossegrimen*, nr. 3, 1967.
- 37) Paul A. Baran/Paul M. Sweezy: *Monopoly Capital*, New York 1966, s.16.
- 38) *ibid*, s. 16/17.
- 39) Disse to sitatene er fra *ibid*, s. 29/30 og s. 16.
- 40) Dette forholdet har Baran og Sweezy dokumentert for USAs vedkommende (*Monopoly Capital*). Det er grunn til å regne med at det samme er tilfelle i Norge. Skattesystemet vårt skulle dessuten styrke en slik trend, og den relativt sterke økningen av investeringskvoten her til lands tyder på at det er tilfelle.
- 41) Jean Hartmann: *Industrien i Norge – noen trekk ved utviklingen i eldre og nyere tid*, Tapirs forlag, Trondheim 1966, s. 53.
- 42) Når det gjelder formelle og uformelle konkurransebegrensninger, se Asbjørn Bergan: *Private konkuransereguleringer*, Universitetsforlaget 1968. Om sanksjonsmidler se s. 21. Når det gjelder generell litteratur om monopolistisk konkurranse, jfr. f.eks. Ståle Seierstad: «Norsk økonomi», i antologien *Det norske samfunn*, Gyldendal 1968, s. 113-120, og Statistisk sentralbyrå: *Aksjonærforhold og Styresammensetning i Aksjeselskaper 1963*, Oslo 1967. Når det gjelder etableringene til utenlandske monopoler i Norge, jfr. Stortingsmelding Nr. 21 (1963-64): *Om utenlandske eierinteresser i norsk industri*. Styregjengangere i norsk næringsliv kan (med litt arbeid) kartlegges ved hjelp av *Håndbok over Norske Obligasjoner og Aksjer*, utgitt av Carl Kierulf & Co A/S, 1966. Boken gir data for bare 472 foretak – en brøkdel av norsk næringsliv. Av disse informasjonene får vi likevel et inntrykk av hvor sterkt personalunionene dominerer norsk næringsliv.
- 43) Sverre Walter Rostoft: «Nye samarbeidsformer mellom myndighetene og det private næringsliv», i boken *NORGE 1987*, Tiden Forlag 1968, s. 143-44.
- 44) St. meld. nr. 55: *Langtidsprogrammet 1970-1973*, s. 55.
- 45) Jfr. Leif Johansen: *Offentlig økonomikk*, Universitetsforlaget (2. opplag 1967), s. 144. Johansen skriver: «Tallene gjelder 'løpende utgifter' for Sverige og Storbritannia; for Norge er brukt tall for offentlig konsum. Dette innebærer at tallene ikke blir helt sammenlignbare, idet de norske tallene inneholder kapitalslit på offentlig konsumkapital, mens tallene for Sverige og Storbritannia ikke gjør det.» Denne feilen er imidlertid ikke stor nok til å dekke noen nevneverdig del av forskjellen i administrasjonsutgifter (som %-andel av offentlig konsum) mellom de tre landene. Den samme tabellen hos Johansen viser at i Norge går 4% av det samlede offentlige konsum til helsestell, mot 24% i Sverige og 33% i Storbritannia.
- 46) Rostoft, *op.cit.*, s. 145/146.
- 47) Einar Jetne: «Om marxistisk teori og norsk praksis», *Fossegrimen*, nr. 3, 1967. Folketallet i de respektive områder har Jetne tatt fra Statistisk Årbok 1967. Inntektsfordelingen har han regnet ut etter Statistisk Sentralbyrå: *Skattestatistikk 1961, kommuner og handelsdistrikter* (Oslo 1963). Om beregningen av overføringene via staten skriver Jetne: «Den geografiske fordelingen kunne ikke bli eksakt, men de vanskeligste postene er forsiktig vurdert: I tvilstilfelle er distriktene blitt tildelt utbetalingene.»

- 48) J. R. Hicks: *Value and Capital – An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory*, Oxford 1957 (første utg. 1939), s. 287.
- 49) Disse vekstratene er beregnet etter et diagram i Jean Hartmann, op.cit., s. 49.
- 50) Jfr. Ståle Seierstad: «Norsk økonomi», op.cit., s. 96.
- 51) Paul A. Baran and Paul M. Sweezy, op.cit., s. 81.
- 52) Keynes, op.cit., s. 105.
- 53) Gabriel Kolko: *Besitz und Macht – Sozialstruktur und einkommnesverteilung in den USA*, Frankfurt a.M. 1967, s. 112. (tysk billigbok). Originalens tittel: *Wealth and Power in America. An Analysis of Social Class and Income Distribution*, F. A. Praeger, New York 1962.
- 54) *Statistisk Årbok 1968*, s. 14.
- 55) Jfr. *Forbrukerrapporten* nr. 4, 1962, s. 6. Dette er den eneste analysen av avbetalingssystemet jeg har sett i en norsk publikasjon.
- 56) St. meld. nr. 55: *Langtidsprogrammet 1970-1973*, s. 95.
- 57) Vekstraten for produktiviteten er regnet ut etter NOS XII 163, s. 324/25 og s. 328/29, og fra Statistisk Sentralbyrå: *Nasjonalregnskap 1950-1966*, s. 38 og s. 45. Arbeidsproduktiviteten er her ut trykt ved forholdet mellom årlig industriproduksjon (i volumindekser) og årsverk i industrien. Vekstraten for reallønnen er regnet ut etter NOS XII 163, s. 160/61 og 328/29, og *Nasjonalregnskap 1950-1966*, s. 26 og 36. (Reallønn er beregnet som pengelønn deflatert med konsumprisindeksen.) Det fins bare en samlet lønnsstatistikk for alle «sysselsatte» i norsk industri. Tallet 3,85 % er derfor bare et *gjennomsnitt* som ikke tar hensyn til forskjellen i lønnsøkning mellom f.eks. ingeniører og arbeidere.
- 58) *Langtidsprogrammet 1970-1973*, s. 16.
- 59) *ibid.*, s. 202.
- 60) Regnet ut etter NOS XII 163, s. 172-75, og *Statistisk Årbok 1968*, s. 55. Faktorinntekt er lik bruttoprodukt minus kapital slit minus indirekte skatter pluss subsidier. (Samlet faktorinntekt viser dermed den del av nasjonalproduktet som er disponibel for godtgjøring til produksjonsfaktorene i form av lønn, renter, fortjenester, osv.)
- 61) Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, op.cit., s. 593.
- 62) Sysselsettingsandeler er tatt fra Statistisk Sentralbyrå: *Økonomisk utsyn over året 1967*, tabell 24, s. 45. En grundigere beskrivelse av endringer i den norske næringsstrukturen finnes f.eks. hos Ståle Seierstad: «Norsk økonomi», op.cit., særlig s. 102-109.
- 63) Begrepet *human capital* blir brukt i engelskspråklige publikasjoner om *economics of education* (utdanningsøkonomi). Disse arbeidene forsøker å analysere utdanningssystemet med rent økonomiske kategorier. Problemet som opptar dem, er optimal allokering av ressurser til undervisning og forskning med sikte på «økonomisk vekst». Den som ønsker en kort innføring i tankegangen til denne forskningen, kan f.eks. lese Theodore W. Schultz: «Resources for Higher Education: An Economist's View», *The Journal of Political Economy*, vol. 76, Nr. 3, 1968. En kjent bok om dette emnet er Gary S. Becker: *Human Capital* (utg. av National Bureau of Economic Research), New York 1964. Han oppfatter – med stor rett – all utdanning som operasjonell drilling, og skriver bl.a.: «En skole kan defineres som en institusjon spesialisert i produksjon av ferdigheter, mens et firma derimot tilbyr innøving av ferdigheter i forbindelse med produksjon av varer og tjenester. Noen skoler – slik som de for barberere –

er spesialisert på én ferdighet, mens andre – slik som universitetene – tilbyr innøving av en rekke ferdigheter. Skoler og firmaer er ofte substituttkilder for spesielle ferdigheter.» (s. 29). Ikke bare innøving av ferdigheter faller inn under «investment in human capital», men også f.eks. sikringstiltak på arbeidsplassen (færre skader), utbedring av helsevernet og andre tiltak som kan fremme arbeidskraftens økonomiske avkastning. Becker prøver å beregne den «økonomiske avkastningen av ulike former for investering i menneskelig kapital». Det sier seg selv at han i dette prosjektet tørner bort i store metodologiske problemer. Et relativt nytt oversiktsverk over emnet er en antologi utgitt av M. Blaug: *Economics of Education*, Penguin modern economics (billigbok), 1968. Boken gir godt innblikk i ideologien som ligger til grunn for denne slags forskning.

- 64) Jfr. Clark Kerrs artikkel i dette heftet av *Vardøger*.
- 65) Tore Lindbeck: «Utdannelse», i antologien *Det norske samfunn*, Gyldendal 1968, s. 192. De to siste kursivene står for min regning, de øvrige stammer fra forfatteren.
- 66) Kjell Eide: «Fremtidens behov for utdanning» i antologien *Norge 1987*, Tiden Forlag 1968, s. 115.
- 67) St. meld. nr. 55 (1968-69): *Langtidsprogrammet 1970-1973*, s. 126.
- 68) Kjell Eide: *Forskningspolitikk*, Universitetsforlaget 1968, s. 56.
- 69) Theodor W. Adorno et al.: *The Authoritarian Personality – Part Two*, New Science Editions, New York 1964, s. 767.